

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет психолого-педагогічний
Кафедра загальної та вікової психології

ОСОБЛИВОСТІ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ В УМОВАХ
ВОЄННОГО ЧАСУ

Кваліфікаційна робота студентки

групи ЗППм-24-1

ступінь вищої освіти: другий (магістерський)

спеціальності 053 Психологія

Тувішкіної Анни Сергіївни

Керівник: кандидат психологічних наук, доцент

Халік Олена Олександрівна

Кривий Ріг 2025

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Тувішкіна Анна Сергіївна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав(ла) і не одержував(ла) недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений(а). Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	7
1.1. Дитячо-батьківські стосунки: психологічні підходи розуміння.....	7
1.2 Структура, характеристика та види дитячо-батьківських стосунків, як соціально-психологічного феномену.....	11
1.3 Особливості дитячо-батьківських стосунків в родині під час війни.....	19
Висновки до розділу I.....	24
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ.....	26
2.1. Організація та процедура дослідження.....	26
2.2. Аналіз результатів психодіагностичного дослідження.....	30
Висновки до розділу 2.....	43
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОКРАЩЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ.....	45
3.1. Теоретико-методологічне обґрунтування можливостей покращення дитячо-батьківських стосунків в умовах воєнного часу.....	45
3.2. Комплексна програма покращення дитячо-батьківських стосунків та аналіз її ефективності.....	50
Висновки до розділу 3.....	60
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	66
ДОДАТКИ.....	71

ВСТУП

В умовах динамічності соціальних процесів, глобальних трансформацій усіх сфер життя зростає роль гармонійно розвиненої особистості, яка б успішно справлялась з викликами сьогодення. Сучасна людина повинна бути соціалізованою та соціабельною, займати активну громадянську позицію та прагнути ефективного саморозвитку. В проблемному полі формування соціально - успішної особистості передбачається наявність широкої системи відповідних детермінацій, центральне місце в якій займає сім'я та дитячо – батьківські стосунки. Практично немає такого психологічного або соціального аспекту розвитку дитини, який би не знаходився в прямій залежності від сімейних умов та відносин. В родині закладаються основи подальшого розвитку дитини, засвоюється модель майбутньої поведінки та формується загальна траєкторія життєдіяльності. Проте, в процесі радикальних перетворень морально-ціннісної сфери суспільства, змінюються і стосунки в родині. Знецінюються сімейні функції, спостерігається не достатньо усвідомлене виконання батьківських ролей, виникають проблеми у вихованні. Ситуація загострюється і під впливом соціальних подій, наприклад війни, яка здатна їх якісно трансформувати. Розуміння глобальної ролі і фундаментального значення дитячо-батьківських стосунків для особистісного розвитку дитини та їх потенційних змін в умовах війни, висвітлюють актуальність проблеми «Особливості дитячо-батьківських стосунків в умовах воєнного часу», важливість і необхідність її комплексного дослідження.

Проблема дитячо- батьківських стосунків займала увагу вчених майже на протязі всього періоду існування науки і висвітлюється в роботах представників зарубіжної психології: А. Адлера [38], Р. Белла [44], Е. Еріксона [39], М. Ейнсворта [40], З. Фрейда [42], Е. Фрома [43], Е. Шефера

[46] та ін. У вітчизняній науці проблема дитячо-батьківських стосунків є предметом досліджень, проведених О. Андрашко [1], Л. Балецькою [2], О. Булгаковою [5], О. Гоніною [9], З. Ікуніною [12], К. Кравченко [15], Л. Помиткіною [19], Т. Яблонською [37] та ін. Особливості дитячо-батьківських стосунків в умовах війни вивчаються В. Климчук, Н. Москвіною, О. Прянічковою [11], Н. Пророк, С. Бойко [22], З. Кісарчук, Я. Омельченко, Г. Лазос [23], Л. Слюсар [28] та ін.

Мета роботи – теоретичний аналіз та емпіричне дослідження особливостей дитячо-батьківських стосунків, розробка і впровадження програми їх психологічної підтримки і зміцнення в умовах воєнного часу.

Відповідно до мети визначені наступні завдання дослідження:

1. Вивчити стан розробки проблеми дитячо-батьківських стосунків в психології.
2. Визначити психологічні особливості дитячо-батьківських стосунків в воєнний період.
3. Провести емпіричне дослідження на виявлення параметрів дитячо-батьківських стосунків в родині в умовах війни.
4. Опрацювати отримані дані кількісними методами математичної статистики та здійснити їх якісну інтерпретацію.
5. Розробити і впровадити корекційно-розвивальну програму оптимізації і підтримки дитячо-батьківських стосунків під час війни.

Об'єкт дослідження – дитячо-батьківські відносини як соціально-психологічний феномен.

Предмет дослідження – психологічні особливості стосунків між дітьми і батьками під час війни.

Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс наступних методів:

– *теоретичні*: аналіз закономірностей соціалізації дитини під впливом сімейного середовища; узагальнення наукових положень проблеми дитячо-

батьківських стосунків; психологічне моделювання стосунків між дитиною і батьками в умовах війни.

– *емпіричні*: з використанням наступних методик: «Тест-опитувальник батьківського ставлення А.Варги-В.Століна ОРО»; «Опитувальник дослідження емоційної сфери дитячо-батьківської взаємодії ОДБЕВ (Е.Захарова)»; «Опитувальник для вивчення взаємодій з дітьми І. Марковської (ВРР)»;

– *математичні*: методи кореляційний аналіз Т-Ст'юдента, коефіцієнт Вілкоксона.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає у можливостях використання результатів дослідження для розробки психологічних рекомендацій батькам і педагогам щодо підтримки родини в кризових обставинах, зміцнення емоційних зв'язків та оптимізації взаємодії між дітьми та батьками. Матеріали роботи можуть слугувати основою для створення програм психологічної допомоги дітям і дорослим, формування навичок стресостійкості, профілактики деструктивних моделей виховання та посилення сімейної згуртованості у воєнний період.

Організація і база дослідження. Наше експериментальне дослідження проходило на базі громадської організації «Відповідальні громадяни» (Інгулець). Загальна вибірка - 44 родини (діти віком від 11 до 14 років).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу і загальних висновків; списку літератури, який налічує 46 джерел; ілюстрована 7 рисунками та 5 таблицями; вміщує 1 додаток. Загальний обсяг роботи складає 71 стор.

РОЗДІЛ І ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТЯЧО – БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

1.1 Дитячо-батьківські стосунки: психологічні підходи розуміння

Дитячо-батьківські відносини є культурно-історичним феноменом та виступають предметом наукового аналізу різних дисциплін. В контексті психології проблема дитячо-батьківських стосунків займала увагу вчених майже на протязі всього періоду існування науки. У кожній психологічній школі цей феномен розглядається крізь призму вихідних теоретичних позицій і наділяється особливими контекстом розуміння.

В зарубіжній літературі в даному аспекті ключовими є два підходи: психоаналітичний та гуманістичний. Прихильники психоаналізу вважали, що стосунки між дитиною та батьками, зокрема матір'ю, мінімізують імовірність появи дитячих травм і забезпечують нормативність подальшого розвитку. Відносини із матір'ю є основою майбутніх емоційних прив'язаностей з іншими, надають відчуття захисту та безпеки, що дозволяє дитині вільно себе почувати і бути щирою до оточуючих. На думку З. Фрейда відсутність належного контакту з матір'ю негативно впливає на психічний розвиток дитини і може призвести до появи неврозу у дорослому віці. В період 3–6 років дитина відчуває потяг до батьків протилежної статі, що проявляється на рівні Едипового комплексу і комплексу Електри, що і визначають особливе ставлення до них [42].

Е. Еріксон вважав, що дитячо-батьківські стосунки виступають основним елементом соціальної ситуації розвитку і мають важливе значення для гармонійного існування і формування довіри до світу [41]. Родинне коло виступає умовою формування соціального досвіду, необхідного для успішної інтеграції дитини у суспільство, сприяє формуванню індивідуальної та

групової ідентичності. Взаємодія із батьками має базуватись на засадах любові, поваги та взаємопідтримки, забезпечувати вільну самореалізацію талантів та здібностей дитини.

Загалом, представники психоаналізу високо оцінювали роль дитячо-батьківських стосунків особливо в ранньому віці, вважаючи їх провідними в особистісному формуванні дитини. Відносини з батьками закладають фундамент психологічного благополуччя дитини і є умовою її психічного здоров'я. Проте, як підкреслює К. Хорні стосунки із батьками не завжди є сприятливими, наприклад дистанціювання, агресія чи знецінення дитини провокує появу купи внутрішніх комплексів і «базової тривоги», які можуть спричинити невротичні розлади та психосоматичні захворювання в майбутньому [43].

Фундаментальну роль дитячо-батьківських стосунків наочно продемонструвала теорія трансактного аналізу Е. Берна. Підтримуючи ідеї З. Фрейда, Е. Берн вважав, що кожна людина є носієм трьох «Его» позицій: «Батьки», «Дорослі», «Дитина», які сформувались у неї саме під впливом родинного спілкування. Ще з раннього віку людина засвоює узагальнені моделі поведінки, установки, цінності, реакції тощо, які вона перейняла від своїх батьків і зробила власним конативним досвідом. Зазначені «Его» стани Е. Берн вважав фактором конструювання поведінкових схем, які використовуються не лише в ранньому дитинстві, але й у дорослому віці [44].

Широке визнання отримала позиція Е. Фромма в якій батьківські відносини розглядаються як основа розвитку дитини. Дослідник розмежовує стосунки із батьком та матір'ю визначаючи їх відмінності. Стосунки із матір'ю є абсолютними і ґрунтуються на почуттях «безумовної любові». Вони надають дитині відчуття підтримки і віри в себе. Стосунки з батьком є дещо іншими, їх потрібно добиватися і заслужити успішним виконанням обов'язків, порядком у справах, бездоганною дисципліною тощо [39].

В теорії К. Роджерса дитячо-батьківські стосунки розглядаються крізь призму гуманізму і безумовної любові до дитини. Батьки повинні поважати дитину і приймати з усіма недоліками, проявляти щирі почуття і надавати підтримку при вирішенні проблем, забезпечувати задоволення потреб і всіляко сприяти творчій самореалізації [45]. Особистісно-центрований підхід до дитини є запорукою розкриття її потенціалу і життєвого успіху в майбутньому, тоді як непорозуміння, емоційна холодність, надмірний контроль або нестача уваги з боку батьків можуть призвести до формування тривожності, низької самооцінки, труднощів у міжособистісних стосунках.

На думку А. Адлера дитячо-батьківські стосунки мають центральне значення для формування особистості та стилю життя людини [38]. Саме в родині дитина набуває перших соціальних навичок, засвоює систему переконань, цілей і моделей поведінки, розвиває уявлення про себе, інших і світ загалом. Батьки озброюють дитину необхідними знаннями, розвивають соціальні почуття, допомагають у визначенні планів та проектуванні життєвого шляху. Їх підтримка надає відчуття захисту і дозволяє компенсувати почуття меншовартості, що є природнім для раннього віку. Ставлення батьків до дитини визначає її самооцінку та здатність до співпраці та конструктивної взаємодії з суспільством.

В теорії інтерперсональної взаємодії В. Шутца, дитячо-батьківські стосунки є джерелом задоволення трьох основних міжособистісних потреб дитини: потреби у включенні до взаємодії, потреби у контролі та любові. Реалізація цих прагнень забезпечує оптимальну адаптацію дитини до соціального оточення, розвиває уміння ефективно вирішувати психосоціальні конфлікти та долати життєві труднощі в майбутньому [46]. Загалом В. Шутц вважав, що інтеракція дорослого є відтворенням досвіду міжособистісних відносин свого дитинства із значимими дорослими, тобто батьками.

Достатньо популярною в психології дитячо-батьківських стосунків є теорія прив'язаності Д. Боулбі, М. Ейнсворта [4; 39]. Згідно позиції науковців

прив'язаність до матері характеризується двома протилежними тенденціями: прагненням до пізнання світу та освоєння дійсності, що дистанціює дитину від матері і прагнення до захисту і безпеки, що навпаки прив'язує до неї. Дитина проявляє інтерес до предметного середовища, проте система потенційних ризиків може бути джерелом небезпеки, що потребує додаткового контролю з боку дорослих. З одного боку, головною характеристикою батьківського ставлення є любов, яка визначає абсолютне прийняття, увагу та довіру до дитини, бажання її захистити від різних небезпек; з іншого – вимогливість та контроль. Дослідники виділяють три види прив'язаності: уникаюча, що свідчить про відчуження від матері та відсутність почуття безпеки у дитини; безпечна, яка виражає гостру потребу у матері з метою захисту; тривожно-амбівалентна, яка проявляється у тому, що розлука з матір'ю спричиняє негативні бурхливі емоції (плаче, вередує, гнівається), а при її присутності можуть уникати контакту з нею, хоча явно демонструють бажання емоційного зв'язку. Психічний розвиток дитини, на думку авторів, опосередковується типом прив'язаності, який і визначає стосунки з нею.

Таким чином, проблема дитячо-батьківських стосунків у психології є однією з ключових і розглядається з різних методологічних позицій. Незважаючи на різницю у підходах одностайним є розуміння того, що дитина є епіцентром життя родини, навколо якої розгортаються і формуються відповідні стосунки. Відносини між дитиною і батьками визначають гармонійність та благополуччя існування людини не лише на ранніх етапах онтогенезу, але й впродовж усього життя.

1.2 Структура, характеристика та види дитячо-батьківських стосунків як соціально-психологічного феномену.

В контексті цілісного психічного розвитку людини головне і особливе місце займає сім'я, яка є провідним чинником і первинним етапом соціалізації особистості [24]. Сім'я демонструє нормативні соціальні цінності та установки, стимулює дитину до пізнання дійсності, інших і самого себе, розвиває усі психічні сфери та забезпечує процеси формування світогляду та моральної свідомості. Сім'я впливає на зміст образу «Я» і особливості ставлення до себе та інших, прищеплює необхідні якості та формує людину, як суб'єкта діяльності та поведінки [33]. Тільки в родинному колі дитина відчуває емоційну безпеку і захист, що має значення для розвитку впевненості та умінь долати труднощі і бути стійким перед життєвими викликами. Підтримка, взаєморозуміння, любов і абсолютне прийняття унікальності дитини є запорукою її щасливого життя, дозволяє стати повноцінною та успішною особистістю і бути корисним членом суспільства.

Сім'я як соціальна структура характеризується певними кількісно-якісними параметрами та характеристиками: повна – неповна, традиційна (заміщуюча), егалітарна; нуклеарна, гомо- гетерогенна тощо [25; 29]. Вона включає безліч підструктур і відносин, серед яких основними виступають дитячо-батьківські стосунки, навколо яких розгортається життєдіяльність в родині.

Дефініція дитячо-батьківських стосунків виявляє розгорнуту систему тлумачень. Традиційно, вони розуміються як «система суб'єктивно значущих зв'язків, в межах яких відбувається задоволення потреб усіх членів родинної комунікації» [35, с. 53]. Н. Портницька вважає, що «дитячо-батьківські стосунки є особливим класом відносин, які проявляються у різноманітних ставленнях, реакціях, вчинках та почуттях, які члени сім'ї виражають один

до одного» [20, с. 147]. О. Булгакова О. та ін, підкреслюють, що дитячо-батьківські стосунки вирізняються міцністю, тривалістю та особливою цінністю для обох сторін, пріоритетним значенням серед усього різноманіття існуючих інтеракцій [5]. Т. Яблонська додає що «...на відміну від інших видів міжособистісних зв'язків, дитячо-батьківські стосунки вирізняються особливою важливістю та емоційною близькістю, балансом полярних позицій, віковою динамікою та викликають сильні і глибокі почуття» [37, с. 590]. В них чітко виявляються ознаки безкорисливої самовіддачі, особливо з боку батьків, прагнення їх підтримки та вдосконалення.

О. Вовчик - Блакитна та ін. зауважує, що «дитячо-батьківські стосунки є визначальними в процесі виховного впливу і реалізуються в системі стійких поведінкових стереотипів та афективних ставлень по відношенню один до одного» [7, с. 2]. Їх основу складають родинні зв'язки, що ґрунтуються на почуттях обов'язку, взаємної любові, теплоти та турботи. Кожна сім'я намагається виховувати повноцінну особистість, озброїти її необхідними знаннями та навичками для подальшого життя у суспільстві. В структурі особистісного розвитку дитячо-батьківські стосунки виконують наступні функції: розвивальну, формувальну, нормативно-регулятивну та емоційної підтримки і забезпечують розвиток фізичних, інтелектуальних, емоційних та психосоціальних ліній онтогенезу [8; 10; 15].

Спираючись на ідеї Е. Шефера, Р. Белла, А. Болдуїна та ін. дослідження дитячо-батьківських відносин передбачає аналіз наступних параметрів [40]:

- особливості взаємospрийняття і взаєморозуміння;
- характер вчинків і поведінкових стереотипів обох суб'єктів;
- систему домінуючих почуттів та загального емоційного фону відносин;
- стратегії взаємодії та тип відносин (наприклад прийняття – відкидання, кооперація - конкуренція);
- особливості автономії та контролю;

- батьківські позиції (усвідомлене ставлення);
- рівень комунікації, узгодженість взаємодії, включеність до спільної діяльності, та наявність спільних інтересів;
- стиль виховання;
- культура батьків.

Дитячо-батьківські стосунки – це особлива взаємодія, що виникає з моменту народження дитини і характеризуються віковою динамікою. На ранніх етапах онтогенезу, дитина стає епіцентром життя родини. Вона є безпорадною, абсолютно залежною від батьків та потребує максимальної допомоги. Батьки задовольняють фізичні та духовні потреби дитини, піклуються нею та захищають, вчать навичкам самообслуговування та надають інформацію про оптимальні способи взаємодії з зовнішнім середовищем. Дитина в цьому віці виступає пасивним суб'єктом впливу з боку дорослих, яка сприймає їх настанови та вказівки. В процесі розвитку, по мірі здобуття самостійності дитини, відносини зазначають певних трансформацій. Так, зокрема, в підлітковому віці стосунки з батьками є дещо іншими - більш демократичними, дружніми, з наданням кредиту довіри до дитини, засновані на взаємній повазі та рівності. Проте, далеко не завжди ці відносини є позитивними та сприятливими, нерідко вони набувають радикалізованих ознак, що пояснюється віковою кризою цього періоду. В дорослому віці, коли людина досягла певного рівня особистісної зрілості та автономності, вона стає основним автором відносин з батьками, які є більш відкритими, партнерськими та щирими.

Дитячо- батьківські відносини – це двостороння інтеракція, яка включає двох суб'єктів (Дитина – Батьки) в якій виділяють: батьківське ставлення до дитини та ставлення дітей до батьків [1; 15; 16; 19] (рис. 1. 1).

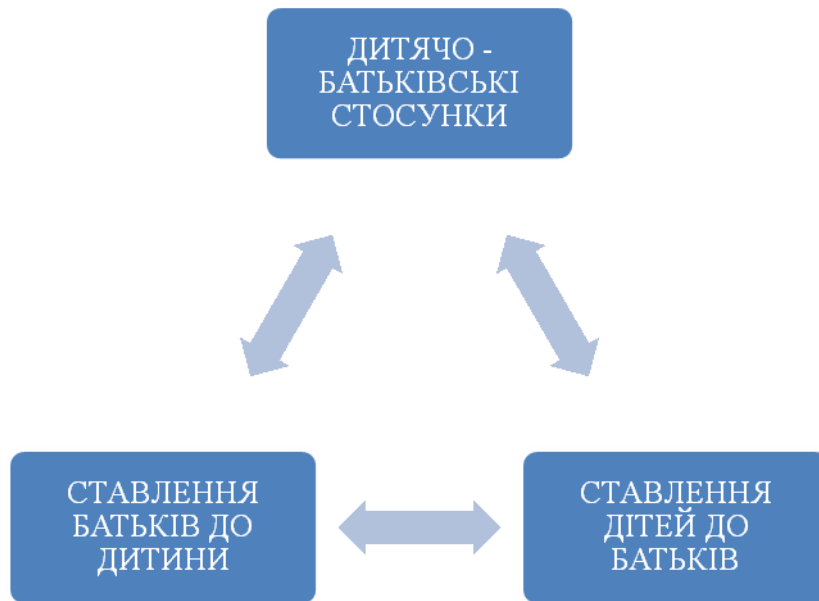

Рис. 1.1 Модель дитячо-батьківських стосунків

Ставлення батьків до дитини відображає цілісне емоційне відношення, спрямованість, внутрішню позицію дорослих по відношенню до власної дитини, які опосередковують форми, засоби і способи взаємодії з нею [1; 10]. Внутрішня позиція – це цілісне утворення, що виражає особливе, ціннісне сприймання дитини; характеризується рівнем усвідомленості, активності, відповідальності, афективної стійкості, творчої направленості, адекватності тощо [12; 30]. Це суб'єктивне, відрефлексоване уявлення про дії, які застосовуються по відношенню до дитини з метою впливу на неї. Позиція батьків включає оцінку дитини і самих себе, систему особистісних смислів, ціннісних орієнтацій та установок, які визначають індивідуальні варіанти виховання дитини та відносини з нею.

О. Булгакова підкреслює, що «батьківські атитюди виражають систему стійких диспозицій та ставлень до дитини, готовність до взаємодії та включають уявлення та очікування про зміни у пізнавальному, конативному та емоційно-вольовому її розвитку» [5, с. 101]. Сформована внутрішня позиція батьків, висвітлює їх як зрілих суб'єктів, що вирізняються особливою активністю та регулятивністю у стосунках з дитиною, осмисленим виконанням своїх функцій.

На думку З. Ікуніної та ін. батьківська позиція представляє інтеграцію когнітивного, емоційно-вольового та поведінкового компонентів [12; 19] (рис 1.2)

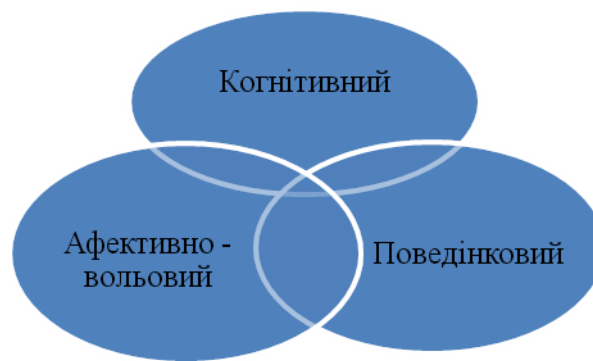

Рис. 1.2 Структура батьківської позиції

Когнітивна складова охоплює систему знань про себе та дитину, її індивідуально-психологічні проблеми; включає обізнаність в стратегіях і тактиках спілкування та передбачає систему відповідних інтелектуальних ресурсів виховного впливу. Когнітивний елемент реалізує гностичне ставлення до всіх суб'єктів взаємодії, ґрунтується на пізнавальних процесах та оцінках, які дозволяють приймати відповідні рішення. Особливої ролі тут набуває рефлексія, яка забезпечує функції самоаналізу з точки зору свідомого батьківства. Рівень розвитку когнітивної підструктури батьківства обумовлює взаєморозуміння із дітьми та їх ефективне виховання.

Афективний компонент розглядається як система емоцій та почуттів, що виражають суб'єктивне ставлення батьків до себе, дітей та стосунків з ними. Це специфічний вид переживань, в якому розкриваються всі аспекти міжособистісних відносин, відображаються реакції на дітей і себе, як носіїв соціальної ролі батьківства. В парадигмі дитячо-батьківських стосунків

емоції виступають певним інформативним показником, що сигналізує про благополучне – неблагополучне їх протікання; механізмом прихильності та регуляції спілкування. Т. Яблонська зазначає, що «..домінування позитивних емоцій в родині, дбайливе та уважне ставлення до дитини, прагнення підтримати у важких ситуаціях є запорукою її формування, як гармонійної та успішної особистості » [37, с. 595].

Конативний елемент – це реальні дії дорослих, що забезпечують здійснення рольових функцій; реакції, вчинки дієві виховні практики, опосередковані уявленнями про свою дитину і спрямовані на зміну її думок, почуттів та поведінки. Для дітей поведінка батьків є зразком або моделлю, які через механізми наслідування, навіювання, ідентифікації тощо, засвоюються дітьми і стають основою для побудови відносин з іншими людьми.

Поведінковий компонент батьківської позиції виражається у відповідному стилі виховання: авторитарному, демократичному чи ліберальному; розглядається як маркер ефективної комунікації, взаємодії та успішного вирішення конфліктів.

За визначенням науковців [2; 6; 13], батьківське ставлення поділяється на наступні типи: умовне, безумовне, амбівалентне, прихильне, негативне (критичне), байдуже.

Позиція дітей по відношенню до батьків є дещо іншою. В контексті дитячо-батьківських стосунків дитина виступає суб'єктом впливу з боку батьків, яким належить ініціатива виховання. Взаємодія дитини з батьками є першим досвідом зв'язків з навколишнім світом, який закріплюється та формує конкретні моделі поведінки з іншими людьми. На прикладі батьків дитина отримує варіанти та способи вирішення життєвих проблем і досягнення поставлених цілей. В ранньому віці батьки для дитини є цілим всесвітом та абсолютним авторитетом. Діти чутливі до зауважень батьків, намагаються їх слухатися, заслужити довіру та похвалу. Прагнення

відповідати очікуванням і виправити поведінку стає для дитини основним мотивом у налагодженні і підтримці контактів із ними. По мірі дорослішання ставлення до батьків змінюється. Похитується їх бездоганна репутація, з'являється більше критики на їх адресу. Діти починають все більше аналізувати поведінку батьків, розуміти їх позитивні та негативні якості, виявляти більше претензій та незгоди.

Дитячо-батьківські стосунки вирізняються розгорнутою варіативністю. Вчені пропонують різні класифікації та поділяють їх на наступні види: патріархальні-матріархальні (більша прив'язаність до батька або матері); дитиноцентричні (організація добробуту дитини, тенденція до гіперопіки); уникаючі (ігнорування спілкування); кооперативні (налагодження взаємодії, тенденція до об'єднання); конкурентні (боротьба, антагонізм, суперництво у стосунках); компенсаторні (компенсація проблем розвитку); гіпер та гіпоопіка тощо [2; 9; 19; 26]. Е. Шафер [46] зазначає про прийняття – відкидання та автономію – контроль, в координатах яких розгортається взаємодія між дитиною і батьками і визначається відповідний тип відносин. Д. Баумрід виділяє такі види дитячо-батьківських стосунків як оптимально турботливі; гіпертурботливі; ігноруючі [44]. О. Цільмак зазначає про опікуючі, вимогливі, нестабільні, гіпертрофовані відносини, коли батьки не помічають недоліків дітей і занадто поблажливо ставляться до них [25, с. 167].

Специфіка взаємовідносин між батьками та дитиною визначаються стилем виховання, як комплексом поведінкових стереотипів та батьківських установок, яких дотримуються в конкретній родині. На думку Н. Токаревої, родинна взаємодія включає наступні параметри: способи та форми комунікації; рівень емоційної підтримки; батьківський контроль та вимоги [32]. Відповідно до традиційно виділених стилів, стосунки між дітьми та батьками можна визначити як авторитарні, демократичні та ліберальні [6; 24; 26; 29].

При авторитарних відносинах батьки виступають в ролі беззаперечного авторитету, яких треба слухатись і поважати. Особиста думка дітей ігнорується, прояви активності пригнічуються, а ініціатива придушується. Дитячо-батьківські стосунки при цьому стилі характеризуються тиском та домінуванням батьків, підвищеним контролем, суттєвим обмеженням поведінки дитини та застосуванням системи заборон, примусу та покарань. У таких взаємовідносинах немає душевного тепла, діти позбавлені любові, ласки, турботи та співчуття; постійно відчують страх. Атмосфера в сім'ї зазвичай напружена, в ній відсутнє взаєморозуміння та поважне ставлення один до одного. Діти, що виховуються в таких умовах, виростають закомплексованими, занадто слухняними, пасивними, тривожними, мають низьку самооцінку і схильні до невротичних розладів.

Демократичний тип відносин відображає паритетність позицій батьків і дітей, як повноцінних партнерів по спілкуванню. Дитина не боїться висловлювати власну думку, відчуває підтримку та турботу. Демократичний стиль передбачає увагу до проблем дитини, бажання її вислухати та допомогти. Спостерігається відсутність тиску з боку батьків, атмосфера взаєморозуміння. Стосунки характеризується високим ступенем взаємодовіри, включенням дітей в обговорення сімейних проблем, готовністю прийти на допомогу. Діти, що зростають в таких родині є більш незалежними, врівноваженими, сміливими та впевненими. Демократичний стиль виховання сприяє гармонійному розвитку дитини, високій самооцінці та зберігає психічне здоров'я.

Ліберальний стиль проявляється як індиферентність, байдужість у стосунках. Батьки не виявляють достатньої зацікавленості до дітей, не втручаються у їх справи, потурають їх забаганкам. Стосунки в родині є емоційно нейтральними, без явних ознак існування міцної прив'язаності. В таких родині, діти дуже часто почувають себе занедбаними та нікому не потрібними.

Т. Яблонська виділяє наступні типи відносин за особливостями взаємодії: співпраця, дистанціювання, компроміс, уникання, опіка, потурання, диктат, латентний конфлікт [37]. За критерієм емоційної привабливості: позитивні – негативні, за функціональним впливом: конструктивні – деструктивні.

Таким чином, дитячо-батьківські стосунки представляють собою складний соціально-психологічний феномен, що вирізняється специфічною структурою, характеристиками та формами прояву. Вони відображають світ взаємин між дитиною та батьками, які залежать від комплексу соціально – психологічних умов.

1.3 Особливості дитячо-батьківських стосунків в родині під час війни

Стосунки в родині між дітьми та батьками виступають складним поліфакторним утворенням, що залежить від психологічних та соціальних детермінант. Дитячо-батьківські відносини є двосторонніми і залежать від психологічних особливостей дітей, батьків, а також культурно-історичного контексту, в яких вони існують.

В якості психологічного фактора, що впливає на взаємодію між дітьми та батьками, Н. Річман зазначає про дитячий досвід самих батьків, компенсацію особистих проблем та переживань, страх самотності [45]. Батьки переносять на своїх дітей те ставлення, яке вони засвоїли ще в своїй родині. С. Кляйн зауважує, що нереалізовані потреби батьків, неусвідомлена проєкція власних бажань, розбіжності у вимогах та труднощі встановлення емоційно-сприятливих відносин з дітьми негативно впливають на стосунки з ними [44]. Деструктивної ролі набувають і деякі властивості батьків, зокрема тривожність, невротичність, низька сенситивність, почуття провини, негнучкість та егоцентризм. Проте, якщо людина виросла в сприятливих

умовах, мала емоційно теплі та підтримуючі стосунки із батьками, то подібний сценарій взаємодії вона перенесе і на власних дітей.

На думку науковців [20; 34] психологічні чинники, що впливають на якість та міцність зв'язків між дитиною і батьками включають, в першу чергу, індивідуальні особливості батьків, оскільки саме вони виступають ініціаторами відносин та сприяють їх якості. Особливий ефект у стосунках з дітьми має сформована батьківська позиція, яка передбачає свідоме і відповідальне ставлення до своїх обов'язків. Значущими є і риси характеру, зокрема доброзичливість, гуманність, емпатія та чуйність до проблем дитини. На думку К. Кравченко, Л. Седіної важливості набувають комунікативні якості батьків, зокрема вміння вислухати дитину, без тиску і агресії довести свою думку, не нав'язливо запропонувати рішення, без приниження, знецінення і зайвої критики спілкуватися з нею [16; 26]. Батьки повинні демонструвати чітку систему вимог та готовність до взаємодії, всіляку підтримку дитини, особливо в складних для неї ситуаціях. Виховання повинне відбуватись через пояснення, обговорення наслідків вчинків, а не через покарання чи страх. Л. Помиткіна, Р. Федоренко та ін. підкреслюють, що відносини в родинному колі залежать від цінностей та установок батьків, стилів поведінки та домінуючих афективних реакцій на дитину [19; 33].

До соціальних чинників дитячо-батьківських стосунків дослідники відносять статус сім'ї, матеріальне становище, традиції, рівень освіти батьків та їх життєвий досвід, психологічний клімат в родині тощо. Сприятливе ставлення батьків до дітей, що характеризується емоційним прийняттям та кооперативними формами взаємодії, сприяє формуванню психічно здорової особистості дитини. Натомість деривація потреби дитини в батьківській увазі та любові, як наслідок відсутність у неї почуття захисту та впевненості в собі сприяють появі деформації особистісного розвитку. М. Павлюк також додає, що соціальні детермінанти розкриваються через систему зовнішніх, соціальних умов, які впливають на якість відносин в родині [18].

Одностраним є розуміння того, що екстремальні, критичні обставини, наприклад такі як війна, негативно позначаються на стосунках в родині, зокрема її емоційному фоні та психологічному кліматі.

Складні і трагічні події, які відбуваються в нашій країні з лютого 2022р. кардинально вплинули на життя всього суспільства та основні його інституції. Найбільш чутливою до таких кардинальних змін виявилась сім'я, яка зазнала максимальних духовних, матеріальних та фізичних втрат. Війна перервала природний цикл життєдіяльності родини, змінила основний уклад та знецінила її фундаментальні засади. Родина переймається не стільки питаннями духовного розвитку та психологічного благополуччя, скільки проблемами захисту її членів та фізичного виживання.

Загибель військових та цивільного населення, велика кількість вимушено переміщених осіб, фінансові труднощі породили серйозні психологічні проблеми у сім'ї та стосунках між її членами. Л. Слюсар зауважує, що «...під час війни сім'я зазнає потужного впливу і тих деструктивних наслідків, які вона провокує» [28, с. 5]. Війна створила надзвичайні ризики для української сім'ї, вплинула на емоційні, психологічні, соціальні та поведінкові аспекти її функціонування. Постійні загрози життю та здоров'ю, непередбачувані обставини, фінансові труднощі тощо, можуть спричиняти непорозуміння, конфлікти та значно ускладнювати стосунки в родині [36]. Війна оголила скриті проблеми сім'ї, змінили її пріоритети та цінності. В деяких випадках, війна негативно вплинула на шлюб, піддаючи подружні відносини серйозним випробуванням, що призвело до збільшення кількості розлучень та розпаду сімей. За даними досліджень Л. Слюсар протягом 2022 - 2023 рр. спостерігалась тенденція зростання розлучень в порівнянні з попередніми періодами, що може бути пов'язане з психологічними та економічними труднощами цього періоду [28].

Особливо деструктивний вплив війни позначився на дітях, які відчувають постійних страх, тривогу, небезпеку і прагнуть захисту [11].

Війна, фактично вкрала нормальне дитинство і призвела до появи великої кількості психологічно травмованих дітей. Діти стали свідками жахливих подій, втратили рідних, лишились домівок, що безумовно негативно вплинуло на їх психологічний стан. За даними опитування рейтингової групи «Ukraine Children's Action Project», проведеного 1 лютого 2023 р., діти (від раннього до підліткового віку) відчують страх (особливо під час повітряних тривог), стали занепокоєними, роздратованими і навіть агресивними. Вони байдуже ставляться до навчання, не проявляють інтересу до минулих захоплень; зазначають про погіршення сну, раптові напади сильного хвилювання, погану пам'ять і труднощі уваги [21].

Батьки, в свою чергу, теж перебувають у стані постійного хвилювання за дітей і намагаються всіляко захистити і підтримати їх, інколи демонструючи гіперопікуючі стосунки. Вкрай жахливою є ситуація, коли діти залишились без батьків внаслідок їх загибелі або вимушеної міграції. Діти можуть жити з іншими родичами, в інтернатах або переселених сім'ях, що кардинально змінює структуру дитячо-батьківських стосунків. Відбувається зміна ролей у сім'ї, старші діти змушені брати на себе дорослі обов'язки, піклуватися про молодших та допомагати старшим членам родини [11].

Під час війни дитячо-батьківські стосунки характеризуються підвищеним рівнем тривоги, страху, напруженості і стресу, що обумовлює зростання потреби дитини у близькості із батьками та емоційному притулку. Відсутність відчуття безпеки і впевненості у завтрашньому дні виснажує і батьків і дітей, робить їх вразливими до глибоких емоційних переживань. На думку О. Чистяк в умовах війни відбувається порушення емоційних зв'язків між дитиною і батьками, яке неоднозначно впливає на стосунки між ними [34]. З одного боку, війна стає фактором згуртованості, близькості, зростання довіри та взаємопідтримки. З іншого, поглиблює проблеми у стосунках, призводить до емоційного відчуження, роздратування, навіть насильства.

Через занурення батьків у свої внутрішні переживання батьківська позиція може бути, дещо, дистанційованою і діти відчують свою непотрібність та покинутість. Діти, особливо раннього віку, ототожнюють себе із батьками, тому їх психологічний стан: агресія, депресія, зневіра може переноситися на дитячу психіку.

Як відомо, дитячо-батьківські стосунки характеризуються особливим типом взаємовідносин і взаємоставлень. Під час війни ці параметри можуть широко варіювати. В одних випадках, спостерігається підвищення контактної функції, збільшення спілкування і спільного проведення часу. Батьки залучають дітей до обговорення проблем, шукають спільні інтереси та стимулюють вільне висловлювання своїх думок. Характерними є прояви любові, щирість почуттів, теплота та турботливе ставлення один до одного. Стосунки стають сприятливими, взаємопідтримуючими, мінімізується вірогідність конфліктів. Серед стилів виховання, найімовірнішими, є демократичний, опікуючий (а в ситуації страху за життя дітей навіть і гіперопікуючий), компромісний, дитиноцентричний тощо.

В інших випадках спостерігається зворотня тенденція. Через внутрішні проблеми самих батьків погіршуються і стосунки із дітьми. Вони стають віддаленими, напруженими і навіть конфліктними. Поведінка обох суб'єктів може бути унікаючою, стиль виховання авторитарним та відкидаючим. Батьки мало цікавляться проблемами дітей, не достатньо співпереживають та підтримують їх. Погіршується взаєморозуміння, зменшується рівень довіри, емпатії та спільної діяльності. Увага батьків переміщується на свої переживання або на побутові справи.

Незважаючи на складні та емоційно важкі умови сьогодення, сім'я залишається надійною опорою для людини. З. Кісарчук, Г. Лазос та ін. підкреслюють, що тільки родинні стосунки, сімейна солідарність, турбота та підтримка дозволяють пережити цей складний період [23]. Відносини із близькими, допомагають вистояти, надають відчуття захисту і мінімізують

ризик емоційного виснаження. Стосунки дітей із батьками, надають сил і наснаги існування, забезпечують збереження здоров'я і благополуччя, а тому, навіть, в умовах воєнного часу, вони повинні бути гармонійними та сприятливими для обох сторін.

Війна глибоко трансформує дитячо-батьківські стосунки: іноді вона руйнує зв'язок, але також може зміцнювати його. Все залежить від психологічної зрілості батьків, стилів виховання, типів афективного ставлення до дитини, здатності родини адаптуватися до складних умов. Своєчасне усвідомлення проблем, відкритий діалог і доступ до психосоціальної допомоги можуть мінімізувати наслідки війни для дитини та її батьків і покращити стосунки між ними.

Висновки до розділу I

Дитячо-батьківські стосунки - це складна система емоційної, поведінкової та комунікативної взаємодії між дитиною і батьками, яка формує основу особистісного розвитку, почуття безпеки та соціального функціонування дитини. На відміну від інших видів інтеракцій дитячо-батьківські стосунки є особливим класом відносин, що характеризуються надзвичайною цінністю і пріоритетністю, міцністю, емоційною близькістю, прагненням їх підтримки та покращення. Структура цих відносин є багатокомпонентною, в ній виділяють різні параметри, зокрема: дитячо - батьківські позиції, батьківські установки, стиль виховання; когнітивні, афективні та конативні складові. Дитячо- батьківські стосунки проявляються у спілкуванні, взаємоставленні, поведінкових стереотипах, діях виховного впливу та контролю. Їх якість залежить від сформованого усвідомленого батьківства, цінностей, установок та переконань, рис характеру як батьків, так і дитини, а також соціальних обставин. Під час війни ці стосунки вирізняються деякими особливостями, зокрема: підвищеним емоційним навантаженням, порушенням стабільності, можливим відчуженням або,

навпаки, підвищеною згуртованістю, що зумовлює потребу у захисті та психологічній підтримці як дітей, так батьків. Війна глибоко трансформує дитячо-батьківські стосунки: іноді вона руйнує зв'язок, призводить до погіршення відносин, конфліктів та напруження, але також може зміцнювати його, підвищувати рівень взаєморозуміння, любові та толерантного ставлення. Незважаючи на те, що відносини дітей і батьків під час війни є різними, як конструктивними, так і деструктивними, однозначним є розуміння того, що саме сім'я і стосунки в ній допомагають пережити як батькам, так і дітям цей складний час. Тільки любов, турбота та увага один до одного, сімейна солідарність та взаємопідтримка забезпечуватимуть відчуття захисту, стійкості та самозбереження в умовах воєнного часу.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ

2.1. Організація та процедура дослідження

Наше експериментальне дослідження було проведено у період: жовтень 2024-червень 2025 на базі громадської організації «Відповідальні громадяни» (Інгулець). Загальна вибірка - 44 родини (діти віком від 11 до 14 років, підлітковий період онтогенезу). Склад вибірки: матері - 35 осіб (79,5%); 5 бабусь (11,3%), 3 батька (6,8%), 1 (2,2%) - опікун.

Дослідження складалося з наступних етапів:

- теоретичний. У цей період опрацьовано 46 науково-психологічних джерел. Вивчено сучасні підходи до характеристики дитячо-батьківських стосунків, визначено особливості їх протікання у період тривалої воєнної агресії;
- підготовчий. На ньому складено план дослідження, сформовано вибірку, підібрано методи та методики психодіагностики, підготована база дослідження;
- констатувальний. Проведена психодіагностика дитячо-батьківських стосунків, отримані дані опрацьовано кількісно та якісно;
- формувальний. Для його проведення розроблена та упроваджена комплексна програма покращення дитячо-батьківських стосунків, перевірена її ефективність;
- заключний, на якому матеріали експериментального дослідження готувалися до публічного захисту.

Експериментальне дослідження проводилося з дотриманням основних принципів:

- діагностика спрямовувалася на вивчення міжособистісних відношень з позицій як батьків, так і дітей;
- вивчення батьківських установок, реакцій, стилів виховання, порушень виховного процесу, батьківської компетентності проходило з використанням методів спостереження, бесіди, тестування;
- вивчення позицій дитини відбувалося за допомогою тесту для вивчення взаємодії батьків з дітьми І. Марковської (ВРР), який передбачає знайомство з оцінками ситуації взаємодії всіх учасників дослідження;
- у процесі дослідження використано комплексний підхід, завдяки якому виокремлено наявність конфліктів, напруги у відношеннях, відхилень у розвитку дитини, що сприяло розробці програми корекції стосунків у системі «батьки-діти»;
- дослідження відповідало вимогам добровільності, доброзичливості, конфіденційності, об'єктивності.

У процесі психодіагностики використано методи та методики.

1.Бесіда з батьками з метою збору наступної інформації:

- переважаючий психоемоційний стан дитини;
- взаємодія з батьками, у тому числі з відсутніми (наприклад, військовослужбовцями);
- поведінка та адаптація дитини до військових умов;
- психологічний стан батьків (рівень тривожності, адекватність реакції на події, вплив на виховання, захист дитини);
- зміни у сімейних ролях.

2.Тест-опитувальник батьківського ставлення А.Варги-В.Століна ОРО [31] - важливий інструмент діагностики внутрішньо сімейних стосунків, особливо к кризових (війна) умовах. В умовах війни сімейні стосунки потерпають від додаткових стресових факторів (втрати рідних, зміна побутових, соціальних

умов, загроза життю тощо). Методика дозволяє виявити конкретні проблемні аспекти, порушення у вихованні та взаємодії, які загострюються у несприятливих умовах війни. Отримана інформація використовувалася для побудови психолого-педагогічного супроводу таких родин.

У методиці 61 твердження, з яким потрібно або погодитися, або ні. Кількість співпадінь порівнюється з ключем. Підрахунок тестових балів визначаються 5 факторами батьківського відношення: «прийняття-відштовхування» (24-32 - високий рівень позитивного відношення до дитини, 0-8 балів - негативне відношення); «кооперація» (8-9 - значна зацікавленість до інтересів, здібностей дитини, 1-2 бали - ні); «симбіоз» (6-7 балів свідчать про відсутність психологічної дистанції з дитиною, 1-2 бали - навпаки); «авторитарна гіперсоціалізація, контроль» (5-6 балів - авторитарне відношення до дитини, 1-2 бали - контроль відсутній); «маленький невдаха» (6-7 балів свідчення сприймання дитини як невдахи, 1-2 бали - сприймання дитячих невдач як випадковостей). Кожна шкала інтерпретується, доповнюється інформацією зі спостереження та бесід.

3..Опитувальник дослідження емоційної сфери дитячо-батьківської взаємодії ОДБЕВ (Е.Захарова). Цей структурований питальник оцінки та аналізу емоційної сфери у сімейних стосунках, актуальний особливо у дитячо-батьківських стосунках. Зважаючи на проведення дослідження стосунків «батьки-діти» у воєнний час, слід враховувати травмуючий вплив ситуації на емоційну сферу всіх членів родини. У дитини підсилюється страх, тривожність, регресія у поведінці, соматичні симптоми, які дитині складно пояснити, з якими важко впоратися. Емоційний стан батьків безпосередньо (та опосередковано) орієнтує дитину на поглиблення (чи зменшення) дитячих проблем, а втрата емоційного зв'язку між членами родини призводить до психічного травмування дитини.

Опитувальник складається з 66 тверджень, з якими у відповідному бланку слід поставити позначку (від «абсолютного погодження» - 5 балів до

«повного непогодження» - 1 бал). Підрахунок балів (за формулою) дає можливість виміряти ступінь прояву кожної характеристики в інтервалі 0,5-5 балів.

Методика визначає наступні блоки (з конкретизуючими характеристиками):

- блок чутливості (сприймання стану дитини, розуміння його причин, здатність до співпереживання);
- блок емоційного прийняття (безумовне прийняття, емоційний фон спілкування);
- блок поведінкових паттернів емоційної взаємодії (надання підтримки, прагнення тілесного контакту, вміння впливати на стан дитини).

4. Опитувальник для вивчення взаємодій з дітьми І. Марковської (ВРР). У значному переліку методів вивчення дитячо-батьківських відносин саме ця методика дозволяє оцінювати параметри взаємодії як батьками, так і підлітками.

Кожному з учасників дослідження пропонується по 60 тверджень, по яким потрібно виказати погодження-непогодження (від 1 балу - повної незгоди, до 5 - повного погодження). Всі представлені твердження умовно поділяються на 10 шкал: (ступінь вимогливості, м'якості, контролю, дистанціювання, прийняття, співпраця тощо). При підрахунку балів слід врахувати прямі та зворотні твердження, сума балів 3 та 5 шкал ділиться навпіл. Отримані «сирі» бали співставляються з таблицею процентильної стандартизації, що дозволяє визначити ступінь вираженості ознаки відносно норми кожної з 10 шкал. Процентиль 50 відповідає середньому рівню по вибірці, нижче 20 - низький показник, 21-40 - знижений, 41-60 - середній, 61-80 - підвищений, 81-100 - високий показник.

5. Методи математичної первинної та вторинної (Т-критерій Стюдента) статистики.

2.2. Аналіз результатів психодіагностичного дослідження

Бесіда з батьками на початку нашого дослідження переслідувала мету не тільки встановити контакт для подальшої взаємодії, переконати їх у важливості дослідження стосунків з дитиною-підлітком саме у складних умовах війни, а й зорієнтувати на підсилення підтримки емоційного здоров'я дітей, укріплення сімейних зв'язків та допомогу у адаптації підлітків до складної ситуації.

Узагальнюючи отримані відповіді зазначимо:

- 81,8% опитаних (36 батьків) визнали, що у поведінці підлітків, їх психоемоційному стані, взаємодії у родині відбулися значні зміни. Збільшилася кількість сварок, агресивної реакції на зауваження, з'явилася впертість підлітків. Тривалий час перебування батьків на роботі не дає можливості контролювати процес навчання та відпочинку дитини, що призвело до зниження шкільної успішності, збільшення часу перебування у соціальних мережах, появи сумнівних (з погляду батьків) знайомств. Батьки з тимчасово переміщених родин зазначили складності з адаптацією дітей до нових умов проживання-навчання. Також опитані погоджувалися з тим, що у родині змінилися сімейні ролі (особливо, коли відсутній батько);
- 2 опитані матері (4,5%) зізналися, що хлопці почали палити;
- 3 матері (6,6%), чоловіки яких знаходяться у зоні бойових дій, розказали про підвищення рівня тривожності у їх дітей, страху за життя близької людини, що проявляються у апатії, байдужості навіть до звичних занять, погіршення сну, постійному думскролінгу (потребі пошуку новин), небажання спілкуватися ні з батьками, ні з оточенням;
- у трьох родинях особливого погіршення не спостерігається, але у підлітків з'явилися ознаки «штучної дорослості» з надмірною емоційною відповідальністю за молодших членів родини. Утім, така «дорослість» також підвищує страхи, проявляється у спалахах гніву, погіршує емоційний стан.

Оцінюючи отримані данні з позицій опрацьованих науково-теоретичних джерел, можна зафіксувати наявність як дитиноцентричних, опікуючих, прихильних стосунків, так і умовних, уникаючих, нестабільних.

У процесі бесіди виявився недостатній рівень розвитку всіх компонентів дитячо-батьківських стосунків: когнітивного (недостатність знань про підлітковий період розвитку); емоційно-вольового (нездатність батьків впливати на власну емоційну сферу, на стан дитини); поведінкового (недотримання певних норм поведінки у взаємодії з дитиною).

Батьки виокремлювали основних «винуватців» змін: війну, несприятливі умови, характер дитини (*«такий впертий - весь у батька»*, *«спалахує як сірник - що не скажи»*, *«ніколи дома не допомагає»*), але не визначали своєї ролі у підтримці дитини у такий складний час (*«мені ж в гору ніколи глянути»*, *«працюю, щоб його забезпечити»*). Опитані батьки, на наш погляд, не усвідомлюють складності розвитку дитини на підлітковому етапі, не задовольняють у повній мірі потребу допомоги підліткам, тому що самі потребують психоемоційної підтримки. Фінансові проблеми, емоційне виснаження, зміна сімейних ролей, вимушена зміна місця проживання, роботи, кола спілкування знижує їх здатність до регулювання навіть свого стану, поведінки.

Складність підліткового віку та зміна соціальної ситуації розвитку дитини у цей період також погіршує дитячо-батьківські стосунки. Утім, навіть у мирні часи взаємодія між батьками та дітьми підліткового віку може бути проблемною з причин нерозуміння дорослими своєрідності процесу дорослішання підлітка.

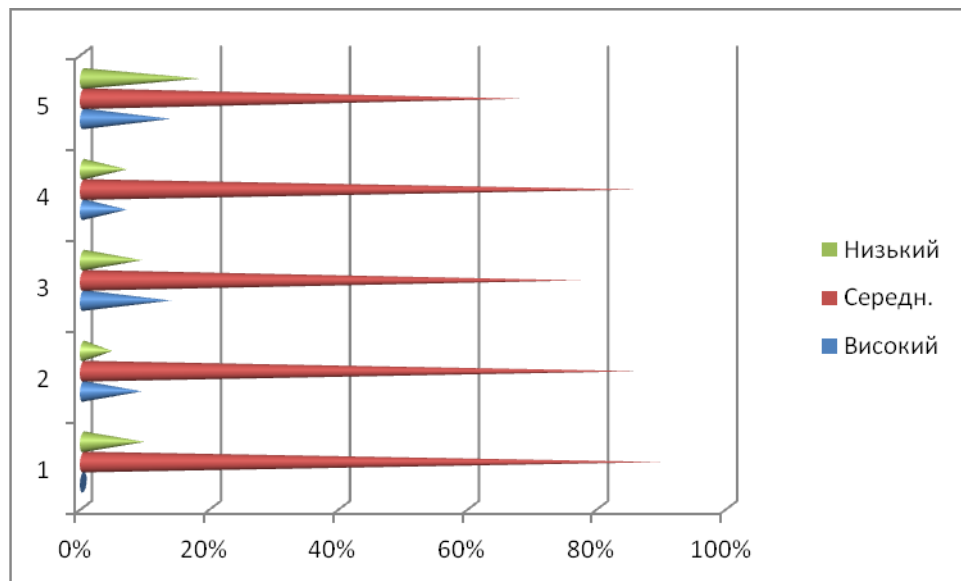
Поняття «дитячо-батьківські стосунки» (як зазначалося у теоретичному розділі) можна умовно розділити на:

- батьківську позицію, батьківські установки (когнітивна складова стосунків);
- батьківське відношення (емоційна складова);

- стиль взаємодії та виховання (поведінкова складова).

Такий широкий діапазон вимагає різноманітності вивчення дитячо-батьківських стосунків за допомогою відомих методик.

Психодіагностика за тестом-опитувальником батьківського ставлення А.Варги-В.Століна ОРО (дивись рис.2.1.) продемонструвала такі показники:

Примітка: шкала 1 - «прийняття-відштовхування»; шкала 2 - «кооперація»; шкала 3 - «симбіоз»; шкала 4 - «авторитарна гіперсоціалізація, контроль»; шкала 5 - «маленький невдаха».

Рис. 2.1. Результати діагностики за опитувальником А.Варги-В.Століна (n=44)

Як свідчать кількісні показники - високого рівня розвиненості за шкалою «прийняття-відторгнення» дитини не зафіксовано у жодного опитаного, низький у 4 батьків (9,1%); переважна більшість (90%) - середній.

Відношення у аспекті «кооперація» розвинені у 4 (9,1%) - на високому рівні; у 38 (86,3%) - середньому, 2 (4,5%) - низькому.

По шкалі «симбіоз» - 3 особи (13,6%) мають високі показники розвиненості таких відношень; 34 (77,2%) - середні; 4 (9,1%) - низькі.

По 3 опитаних (6,8%) виокремили високий (та низький) рівень контролю за підлітками; решта - середній (86,3%).

Відношення до дитини як до невдахи, її інфантилізація високого рівня у 6 (13,6%); низький рівень у 8 батьків (18,1%), середній у 30 (68,1%).

У цілому - показник по всім параметрам переважно середній, хоча спостерігається дещо підвищений рівень показників по шкалам «симбіоз» та «інфантилізація».

Шкали пов'язані між собою у психологічній інтерпретації.

Шкала «прийняття-неприйняття» свідчить про сформоване ставлення до індивідуальності дитини, прийняття її такою, яка вона є (від *«я поважаю свою дитину»*, *«люблю, коли його друзі приходять до нас»*, *«завжди враховую його думку»* до *«моя дитина часто мені неприємна»*, *«я відчуваю досаду, роздратування, злість до дитини»*).

Відсутність серед опитаних високих показників по цій шкалі свідчить про неповне взаєморозуміння з підлітками у період, коли вони переживають найскладніший період свого розвитку. Батьки не здатні зрозуміти його внутрішні переживання, прийняти нові погляди на життя, а під час війни - потребу розібратися у незвичних, небезпечних подіях. Також складно сприймається батьками прагнення до «дорослості», самостійності, демонстративного віддалення від них. Бажання уберегти підлітка ц період дорослішання, «закрити його собою» від помилок та небезпеки, трансформується як спроба підсиленого контролю, тиску, непорозуміння, активізує інфантилізацію.

Визнання індивідуальності у тому числі означає відсутність завищених (нереалістичних) очікувань, а більшість батьків сподівається, що дитина буде «щасливіша, успішніша за нас». Це пояснює концентрацію уваги батьків на поганій шкільній успішності, підсилення тиску на дитину. У процесі бесіди було проаналізовано зміст спілкування з підлітком за останній тиждень та визначено: в основному спілкування стосувалося виконання домашніх завдань, ситуації у школі, що призводило до роздратування підлітка, а не бажаного покращення результатів навчання. Відчуття батьками злості, роздратованості, досади, відсутність віри у його майбутнє може стати однією

з причин зворотної підвищеної агресивності підлітка, на яку жалілися батьки у процесі бесіди.

Підсумовуючи, зазначимо, що саме прийняття особистості підлітка батьками є важливою умовою його суб'єктності, подальшого підвищення психологічного благополуччя.

Якщо батьки проявляють увагу до інтересів дитини, адекватно оцінюють його здібності, заохочують самостійність та ініціативу (шкала «кооперація»), то це може вплинути у тому числі на більш відповідальне ставлення, мотивацію до навчання. Батьки з високим рівнем розвиненості такого стилю довіряють дитині, прагнуть стати на його точку зору навіть у ситуаціях, де вважають, що така точка зору - хибна. Досліджувана І. (7 балів по шкалі) зазначила: *«спробувала розібратися у конфліктній взаємодії сина-підлітка з вчителькою, розглянути конфлікт з його точки зору. Дійшла висновку, що конфлікт спровокувала вчителька, син просто відповів на цю провокацію. Поспівчувала йому, але порадила вибачитися, щоб не поглиблювати конфлікт»*.

«Симбіоз» (як наявність чи відсутність дистанції між батьками та дитиною) певним чином доповнює показники попереднього стилю стосунків. Високі бали (6-7) свідчать, що батьки сприймають дитину як частину себе (*«я завжди співчуваю своїй дитині»*, *«треба тримати дитину подалі від проблем, які його можуть травмувати»*, *«прагну виконати всі прохання дитини»*). Наявність серед досліджуваних батьків таких, у кого 1-2 бали по даному показнику - свідчення недостатньої турботи, неможливості бути справжнім другом та захисником для дитини. Одна з опитаних так обґрунтувала свій результат: *«ізолювати хлопця від життєвих проблем - помилка. Що з нього виросте? А він планує бути поліцейським, там робота - суцільні труднощі. І хвалити постійно, за все підряд не треба - звикне, не буде старатися»*.

Незначна кількість тих, хто або підсилено контролює дитину (або не контролює взагалі) в першу чергу пояснюється зайнятістю батьків та стосується освітнього процесу і кола спілкування (*«жорстка дисципліна розвиває характер», «за строге виховання потім сам подякує», «дитина не повинна мати таємниці від батьків»*). Спілкування з підлітком у таких батьків полягає у стислих розпорядженнях, рясніє заборонами, загрозами, при цьому емоції та почуття підлітка не враховуються.

Надмірний контроль за підлітком (як і його відсутність) обумовлює процеси внутрішньої дезадаптації дитини, підсилює гостроту переживання вікової кризи, незадоволеності собою, формує відсутність віри у самозміни. Підліток, який зростає в умовах авторитарної гіперсоціалізації, у подальшому буде орієнтуватися на екстернальний контроль, звинувачувати у своїх невдачах інших, прагнути зовнішньої стимуляції до досягнень, не зможе побудувати уявлення про власне майбутнє.

Підліток, позбавлений контролю взагалі, може потрапити у кримінальне середовище, або просто потерпати від відсутності уваги, співчуття, допомоги близьких людей, яке особливо потрібно у воєнні часи.

Високі показники по останній шкалі (*«маленький невдаха»*) свідчать про бажання інфантилізувати дитину, віднести її до категорії «невдах» в першу чергу з причин невіри у її можливості. Батьки таких дітей сприймають своє батьківство як своєрідне «страждання», подовжують термін її перебування у ролі «Пітера Пена». Вони якби все роблять для дитини, це накладає на неї підвищені вимоги відповідати очікуванням, а коли цього не відбувається - страждають всі: і батьки (*«який невдячний»*), і діти (*«не виправдав довіри, розчарував найближчу людину»*). Батьки які мають таке ставлення до дитини неусвідомлено формують майбутню її соціальну та особистісну неспроможність.

Батьківське ставлення - особливий вид спілкування, у процесі якого підліток отримує можливість доєднатися до атмосфери своєї родини,

сформувати уявлення про себе, про будову та функціонування світу, розвинути як особистість. Батьки не зобов'язані професійно навчати свою дитину, але конструктивне сімейне виховання стає міцною базою подальшого розвитку дитини, особливо у складні війни.

У процесі дослідження емоційної сфери дитячо-батьківської взаємодії використано опитувальник ОДБЕВ (Е.Захарової). Методика передбачає оцінку емоційного аспекту у стосунках батьків та дітей (з подальшим її порівнянням серед членів родини). Утім, умови воєнного часу дали можливість провести опитування одного члена родини. Результати представлено у таблиці 2.1. та Додатку А

Таблиця 2.1

Результати опитувальника ОДБЕВ Є.Захарової (n=44)

Характеристика взаємодії	Середній показник по групі
Здатність сприймати стан	3,8
Розуміння причин стану	3,1
Емпатія	2,9
Почуття батьків в ситуації взаємодії	3,0
Безумовне прийняття	3,1
Прийняття себе як батька, матері	3,0
Переважаючий емоційний фон	2,7
Прагнення до тілесного контакту	3,5
Надання емоційної підтримки	2,7
Орієнтація на стан дитини при побудові взаємодії	2,4
Уміння впливати на емоційний стан дитини	3,1

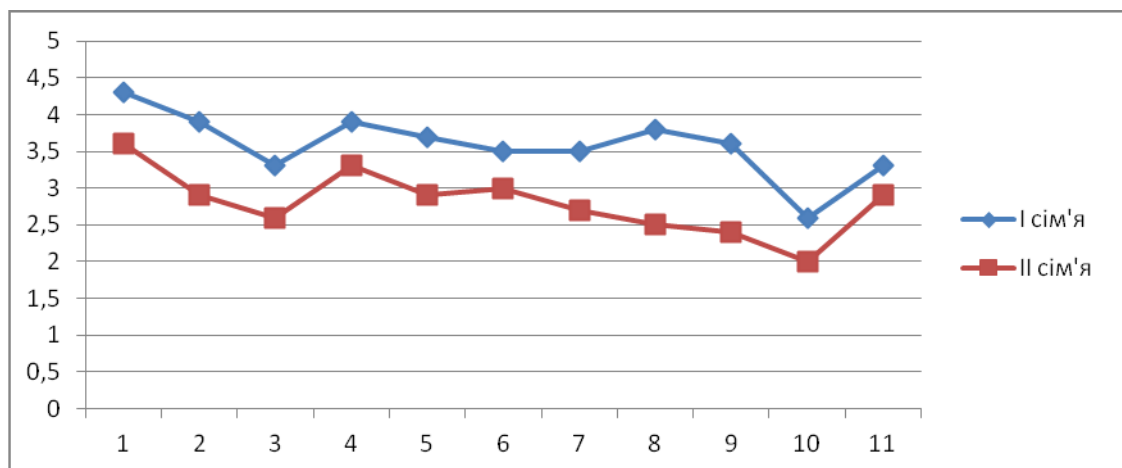
Дослідження особливостей емоційних стосунків між батьками та дітьми-підлітками (в параметрах чутливості, емоційного прийняття та поведінкових проявів емоційної взаємодії) надзвичайно важлива в складних умовах воєнного часу. У цілому показники не викликають тривоги, хоча спостерігається деяке їх відхилення від критеріальних значень. Це показники

за шкалами «безумовне прийняття», «переважаючий емоційний фон», «прагнення до тілесного контакту», «вміння впливати на емоційний стан дитини».

Складність безумовного прийняття дитини (*«Не завжди легко прийняти мою дитину такою, якою вона є»*) у опитаних родинах співпадає зі шкалою «прийняття та неприйняття» опитувальника А.Варги-В.Століна. Переважаючий емоційний стан у всіх родинах в умовах воєнного часу переважно негативний, тривожний. Прагнення до тілесного контакту складне для дорослих у взаємодії з дитиною підлітком, а невміння вплинути на емоційний стан підлітка - свідчення відсутності знань про шляхи та методи такого впливу.

За отриманими балами можна створити профіль для кожного досліджуваного, який наочно продемонструє слабкі місця у стосунках. Це допоможе у побудові траєкторії психологічного супроводу родини у майбутньому.

Наприклад, так виглядають профілі родин, де рівень емоційних стосунків високий та низький (дивись рис 2.2.).

Примітка: 1 - здатність сприймати стан; 2 - розуміння причин стану; 3 - емпатія; 4 - почуття батьків в ситуації взаємодії; 5 - безумовне прийняття; 6 - прийняття себе як батька, матері; 7 - переважаючий емоційний фон; 8 - прагнення до тілесного контакту; 9 - надання емоційної підтримки; 10 - орієнтація на стан дитини при побудові взаємодії; 11 - уміння впливати на емоційний стан дитини.

Рис. 2.2. Приклади профілів емоційності дитячо-батьківських стосунків

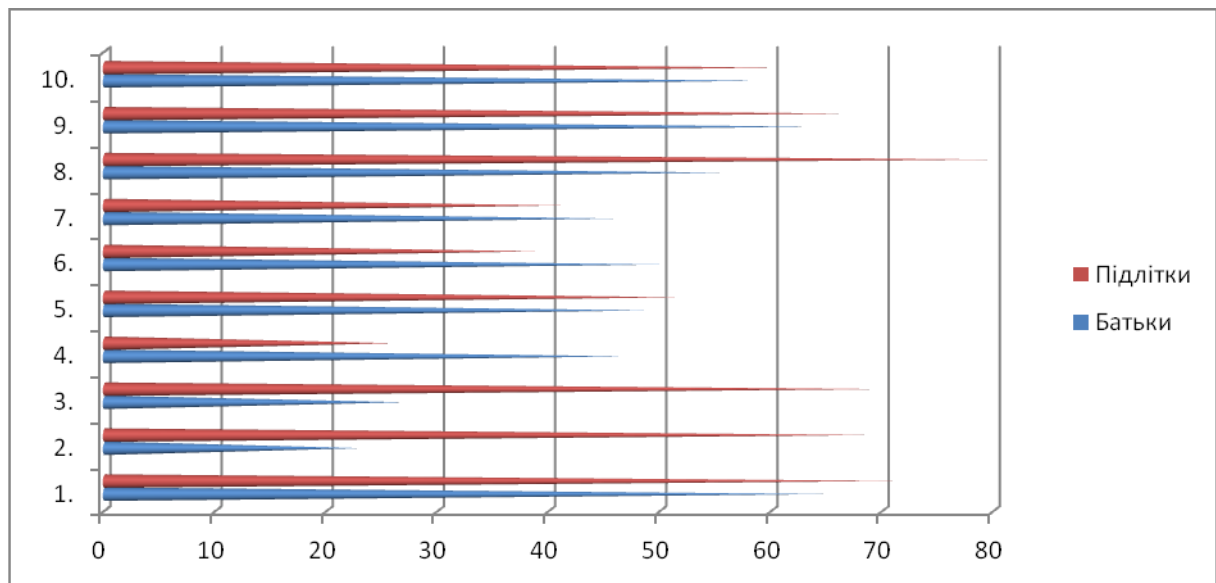
Благополучними стосунками матері та дитини (у I сім'ї) можна назвати, аналізуючи отримані значення вище середніх показників. Емоційні стосунки проявляються у гармонійній, теплій, підтримуючій взаємодії. Найбільш виражена здатність матері сприймати емоційний стан дочки та прагнення надавати їй емоційну підтримку шляхом тілесного контакту. Мама знає як заспокоїти дитину, мотивувати її. Це особливо важливо у часи, коли їх батько-військовий зник без вісті, що сприймається членами родини дуже болісно. А підтримка одна одної дозволяє сподіватися на краще, не втрачати надію. Матір цікавиться життям дівчинки, її стосунками з оточенням, постійно підкреслює, що найкраща подруга та порадиця - вона.

Показники II сім'ї демонструють негативно-байдужі емоційні стосунки. Дуже слабо виражений рівень емпатії (здатності до співпереживання), що свідчить про дефіцит цієї якості. Мама практично не орієнтується на емоційний стан сина-підлітка, хоча вважає себе здатною на цей стан впливати. Такі данні свідчать: не можна надати емоційної підтримки, не розібравшись у тому, які емоції, почуття переживає син. Авторитарність у вихованні, надмірний контроль, роздратованість результатами навчання та поведінкою хлопця створюють емоційні бар'єри у взаємодії, потребують психологічного супроводу таких родин.

Важливим, на нашу думку, є оцінювання дитячо-батьківських стосунків з двох позицій: як батьків, так і підлітків. Для такої психодіагностики оптимальною є методика І.Марковської (ВРР), яка за допомогою паралельних форм з однаковими параметрами оцінки «дзеркально» відображає об'єктивну, комплексну, узгоджену картину стосунків. Методика виокремлює основні аспекти стосунків, дозволяє виявити розходження у сприйманні цих стосунків між дітьми та батьками (що особливо важливо для подальшої консультативно-корекційної роботи психолога). Використання 5-бальної шкали у оцінці погодження з

твердженнями шкали дає можливості отримати кількісний аналіз та стандартизовано інтерпретувати результати.

Для порівняння позицій батьків та підлітків використано середній показник по групі: 50 відповідає середньому рівню по вибірці, нижче 20 - низький показник, 21-40 - знижений, 41-60 - середній, 61-80 - підвищений, 81-100 - високий показник (дивись рис.2.3.).

Примітка: шкала 1 - вимогливість-невимогливість; шкала 2 - м'якість-строгість; шкала 3 - автономність-контроль; шкала 4 - емоційна дистанція-близькість; шкала 5 - відкидання-прийняття; шкала 6 - відсутність співпраці-співробітництво; шкала 7 - незгода-згода; шкала 8 - послідовність-непослідовність; шкала 9 - авторитетність батьків; шкала 10 - задоволеність відносинами з дитиною (з батьком).

Рис.2.3. Результати діагностики за методикою І.Марковської (n=44)

Середні кількісні показники опитування досліджуваних представлено у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Середні значення показників методики ВРР.

Шкала	Батьки (бали)	Підлітки (бали)
1. Вимогливість-невимогливість;	65	71
2. М'якість-строгість	23	69
3. Автономність-контроль	27	70
4. Емоційна дистанція-близькість	47	26
5. Відкидання-прийняття	49	52
6. Відсутність співпраці-	50	39

співробітництво		
7. Незгода-згода	46	41
8. Послідовність-непослідовність	56	80
9. Авторитетність батьків;	64	67
10. Задоволеність відносинами з дитиною (з батьком).	59	61

Найбільші розбіжності у оцінці досліджуваними показників: «автономія-контроль», «емоційна дистанція-близкість», «непослідовність-послідовність».

Найбільш узгоджена оцінка батьками та підлітками отримана за шкалами: «відкидання-прийняття», «згода-незгода», «авторитетність батьків», «задоволеність відносинами».

Показники шкали «автономність-контроль» свідчать, що батьки вважають недостатнім рівень власного контролю над дитиною (та, відповідно, достатнім рівнем її автономності), який призводить до недисциплінованості (у виконанні шкільних, побутових завдань). Причиною недостатнього контролю називають надмірну зайнятість, небажання погіршувати стосунки з норовливою дитиною. Підлітки, навпаки вважають контроль надмірним, таким, що обмежує особистісну свободу та примушує відчувати себе малим, безпомічним (*батьки висувають до мене надмірні вимоги, заставляє робити те, що не хочеться*).

Батьки не вважають, що збільшилася емоційна дистанція у стосунках (шкала 4) на відміну від підлітків, які потребують емоційної підтримки у часи воєнних дій, невизначеності, зламу звичного життя, загрози для свого існування. Крім того, на близькість впливає тривалість часу, проведеного разом, а самі батьки визнають його зменшення. Крім того, можуть загострюватися відмінності у поглядах та оцінках подій, друзів, що також збільшує емоційну дистанцію.

Підлітки підкреслюють непослідовність батьків у стосунках (*«іноді може дозволити те, що вчора забороняв»*). Так батьки можуть зберігати

чіткі вимоги та правила по відношенню до дітей, але їх порушення (з причин поганого настрою, обставин) викликає плутанину та внутрішній дисонанс у дітей.

Близькі показники по шкалі «відкидання-прийняття» - свідчення того, що підлітки не вважають себе зайвими у родині, але можуть відчувати складності у спілкуванні (*«Ніколи не знаєш напевно, як він (а) поставиться до моїх слів»*). Але у часи війни загострюється потреба у душевній теплоті, любові, підтримці, тому батькам слід брати це до уваги.

Середні показники по шкала «згода-незгода», які майже тотожні у досліджуваних, відображають достатню кількість співпадінь при оцінці різноманітних життєвих ситуацій. Слід зазначити, що вчасно визначена незгода з оцінкою протилежної сторони, може сприяти запобіганню конфліктів.

Показовим, на наш погляд виявився результат за шкалами «авторитет батьків» та «задоволеність відносинами». Зважаючи на те, що соціальна ситуація розвитку підлітка не орієнтується на авторитет батьків (дорослих), саме воєнні часи підсилюють бажання спиратися на близьку людину, яка прикладає максимальних зусиль для створення комфортних, безпечних умов життя. Більшість опитаних підлітків вважає своїх батьків зразком стійкості, сили, звертається до них за допомогою, пробує прислухатися до їх думки. Виокремлені проблеми стосунків за попередніми показниками методики (надмірний контроль, наявна емоційна дистанція, непослідовність у вимогах) мінімально вплинули на незадоволеність відносин у родині.

За результатами діагностики дитячо-батьківських стосунків ми виокремили чотири типи.

Гармонійний. У таких стосунках спостерігається повне взаєморозуміння батьків з дитиною, яке базується на знанні особливостей підліткового розвитку, новоутворень віку, враховується, що провідна діяльність - спілкування (а не навчання). Незважаючи на складні воєнні часи,

у родині дотримуються спокою, взаємопідтримки, не демонструють дитині свого страху, агресії. Незважаючи на зайнятість, фінансові проблеми, втрати звичайних умов життя, дорослі члени родини прагнуть дотримуватися природного, звичного циклу життєдіяльності родини. Такий тип стосунків ми зафіксували у 2 (4,5%) досліджуваних сімей. Вони відносяться до сімей ТПО, але активно облаштовують нове помешкання, займаються волонтерською діяльністю, залучають до неї дітей, мають широке коло спілкування, завжди привітні один до одного та інших.

Домінуючий. До такого типу стосунків умовно можна віднести 6 родин (13,6%). У їх стосунках переважає владна, домінуюча (по відношенню до дитини) позиція батьків. Вони висувають високі вимоги до дитини (*«ти вже дорослий»*), наполягають на виконанні обов'язків, які не завжди відповідають її можливостям. Зроблене підлітком перевіряється, у випадку, коли завдання не виконано (чи зроблено неякісно) підліток може бути покараним, приниженим. Такі батьки вважають, що воєнні часи - школа для формування справжнього чоловіка, який буде максимально підготовлений до життя у екстремальних умовах.

Тривожно-нестійкий. Батьківське відношення до дітей спрямоване на максимальну їх ізоляцію від існуючих проблем, надмірний контроль, який сприймається як обмеження свободи, підвищено тривожне, неконтрольоване емоційне реагування на воєнні події, що підсилює тривожність підлітка. Такий сімей 15 (34%). Саме матері у цих родинах постійно демонструють негативні емоції (тривожність, панічність, песимізм), що впливає на емоційний стан, психіку підлітків. Під час війни підлітки дуже тривожні, потерпають від невизначеності, що поглиблюється тривожним станом батьків. Емоційна нестабільність близьких людей може провокувати роздратованість, агресію підлітків. Крім того, такий стан батьків знижує відчуття безпеки у дітей.

Непослідовно-суперечливий тип стосунків у 21 родині (47,7%). Такий тип стосунків проявляється у різкій зміні стосунків: від надмірної уваги, турботи, задоволення всіх потреб, відсутності покарання до ігнорування, незацікавленості у поточних справах, застосування покарань. Якщо батьки змінюють вимоги, проявляють нестабільність у контролі, емоційній підтримці - це підсилює у підлітків почуття незахищеності, що може провокувати збільшення конфліктів. Непослідовність знижує довіру до батьків, віддалення у стосунках з послідуною асоціальною поведінкою. Останні три типи стосунків можна віднести до дисгармонійних, які потребують відповідного корекційно-розвивального впливу.

Отримані данні виявило основні проблемні зони дитячо-батьківського ставлення, які впливають на весь подальший процес формування підлітка та потребують відповідної розвивально-корекційної допомоги психолога.

Висновки до розділу 2

Експериментальне дослідження було проведено з жовтня 2024 до червня 2025. База: громадська організація «Відповідальні громадяни» (Інгулець). Загальна вибірка - 44 родини (діти віком від 11 до 14 років, підлітковий період онтогенезу). Склад вибірки: матері - 35 осіб (79,5%); 5 бабусь (11,3%), 3 батька (6,8%), 1 (2,2%) - опікун.

На констатувальному етапі проведена діагностика стану дитячо-батьківських стосунків.

У бесіді з батьками визначили: 81,8% опитаних (36 батьків) визнали, що у поведінці підлітків, їх психоемоційному стані, взаємодії у родині відбулися значні зміни, погіршення; 2 опитані матері (4,5%) зізналися, що хлопці почали палити; 3 матері (6,6%), чоловіки яких знаходяться у зоні бойових дій, розказали про підвищення рівня тривожності у їх дітей; у трьох родинях особливого погіршення не спостерігається.

Тест-опитувальник батьківського ставлення А.Варги-В.Століна ОРО дав показник по всіх параметрах переважно середній, хоча спостерігається дещо підвищений рівень показників по шкалах «симбіоз» та «інфантилізація».

Опитувальник дослідження емоційної сфери дитячо-батьківської взаємодії ОДБЕВ (Е.Захарова) виокремив показники, які у цілому не викликають тривоги, хоча спостерігається деяке їх відхилення від критеріальних значень. Це показники за шкалами «безумовне прийняття», «переважаючий емоційний фон», «прагнення до тілесного контакту», «вміння впливати на емоційний стан дитини».

Опитувальник для вивчення взаємодій з дітьми І. Марковської (ВРР) у значному переліку методів вивчення дитячо-батьківських відносин дозволяє оцінювати параметри взаємодії як батьками, так і підлітками.

Найбільші розбіжності у оцінці досліджуваними показників: «автономія-контроль» (27-70), «емоційна дистанція-близькість» (47-26), «непослідовність-послідовність» (56-80).

Найбільш узгоджена оцінка батьками та підлітками отримана за шкалами: «відкидання-прийняття» (49-53), «згода-незгода» (46-41), «авторитетність батьків» (64-67), «задоволеність відносинами» (59-61).

Визначено 4 типи дитячо-батьківських стосунків у воєнні часи: гармонійний, домінуючий, тривожний, суперечливий.

Зібрана на етапі психодіагностики інформація врахована при упровадженні програми розвитку та корекції дитячо-батьківських стосунків.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОКРАЩЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

3.1. Теоретико-методологічне обґрунтування можливостей покращення дитячо-батьківських стосунків в умовах воєнного часу шляхом психологічного супроводу

Ситуація, яка склалася в Україні, відрізняється підсиленою загрозою специфічної кризи сім'ї. Криза проявляється у збільшенні неповних сімей (у тому числі, у результаті військових дій, еміграції), вимушеній зміні умов життєдіяльності, структурній нестійкості родин, ціннісних та нормативних девіацій, збільшення кількості розлучень (або громадянських шлюбів), а, головне, втратою взаємопорозуміння між дітьми та батьками. Цей набір причин потребує індивідуальної та групової роботи з родинами з метою покращення дитячо-батьківських стосунків (особливо в сучасних умовах воєнного стану). Таку роботу можна назвати «психологічним супроводом» (як сукупністю психологічних заходів, орієнтованих на просвітництво батьків, усунення недоліків у побудові взаємостосунків за допомогою відповідних засобів психорозвивального та психокорекційного впливу).

Проблема психологічного супроводу знаходила відгук у наукових працях як зарубіжних класиків Я. Коменського, І. Песталоцці, А. Адлера. А. Маслоу, Е. Еріксона, Р. Бернса, так і сучасних психологів-дослідників Н. Данілової, Н. Головіної, М. Замелюк, М. Козігора, Т. Оксенчук та інших. Кожен з науковців представляв своє бачення подібної підтримки та супроводу родин для покращення дитячо-батьківських стосунків. Зокрема, як:

- умову для створення доброзичливого психологічного клімату;
- сприяння дитині у її розвитку;

- підтримку дитини у її індивідуальному розвитку та самореалізації;
- особливу діяльність практичного психолога, що базується на особистісних досягненнях дитини, створенні батьками відповідних умов для її розвитку;
- систему організаційних, діагностичних, розвивальних, навчальних заходів, спрямованих на створення оптимальних умов функціонування родини [23].

Психологічний супровід батьків, які відчувають утруднення у стосунках з дітьми, потрібен з наступних причин (дивись рис.3.1.)

Рис. 3.1. Чинники необхідності покращення особливостей дитячо-батьківських стосунків

Конструктивний психологічний вплив батьків на дитину базується на демонстрації довіри батьків та готовності підтримки у будь-якій складній життєвій ситуації. Проявляється вплив у ефективному спілкуванні, у ході якого виказуються зрозумілі аргументи, враховується думка дитини, що дозволяє підлітку почуватися прийнятим, цінним. Силу батьківського впливу

підвищує емоційна підтримка, яка забезпечує підлітку «емоційний тил», безумовне прийняття, психологічний контакт, що особливо важливо в умовах воєнного часу.

Профілактика дитячих проблем (як надважлива складова ефективних дитячо-батьківських стосунків) в першу чергу потребує створення сприятливого середовища для життя родини, укріплення довірливих стосунків між її членами. Саме профілактичні заходи дозволяють запобігти наступних проблем, пов'язаних з віковими особливостями розвитку (кризами, індивідуальними особливостями дитини). Профілактика може органічно вплітатися у сумісну діяльність, відпочинок батьків і дітей, позитивне підкріплення поведінки, обмеження покарань, організацію сімейного життя на колективних засадах.

Гармонійні дитячо-батьківські стосунки в першу чергу створюють стабільне та передбачуване середовище, відповідний клімат сім'ї, у якому дитина почувається захищеною, це, у свою чергу, сприяє її інтелектуальному та фізичному розвитку, знижує ризик психологічних, поведінкових проблем.

Також стабільність та передбачуваність у сім'ї важливі для розвитку дитини, тому що створюється основа для її емоційної безпеки, впевненості у собі. Дитина у будь-якому віці потребує відчуття захищеності, сталості оточуючого середовища, щоб спокійно засвоювати нові навички, вчитися довіряти світу, будувати відношення з оточуючими.

Підвищення батьківської компетентності щодо особливостей вікового розвитку, шляхів вирішення проблемних ситуацій суттєво покращує стосунки з дітьми (особливо підліткового віку). Компетентність батьків може бути інформаційною (яка поповнить знання про особливості вікового розвитку у цей період, засоби пристосуватися до кризових умов воєнного часу); мотиваційною (завдяки якій усвідомлюється батьківська роль,

відповідальність за виховання); технологічною (що дозволить організувати сумісну діяльність, використати сучасний виховний досвід на практиці); аналітичною (як здібність аналізувати свої помилки, стиль поведінки з дитиною).

Всі перелічені та схарактеризовані чинники зможуть покращити процеси адаптації дитини до стрімких змін життя, його складності, особливо в умовах воєнного часу.

Опрацьовані науково-теоретичні та практичні джерела зорієнтували нас на організацію активності у процесі покращення дитячо-батьківських стосунків у таких трьох напрямках.

1. Взаємодія з дитиною, з метою покращення адаптації, міжособистісної взаємодії, саморозвитку. Реалізація цього напрямку відбувається у формі занять різноманітної спрямованості (діагностичних, розвивальних, корекційних) і організації (індивідуальна робота, міні-групова, групова). Заняття планувалося проводити у інтерактивній формі, яка спрямована створення умов повноцінної взаємодії з батьками.

2. Взаємодія з батьками у інформаційно-просвітницькій та консультаційній формі з метою гармонізації стосунків з дитиною. Робота з батьками також поєднує в собі діагностичну, консультативну, просвітницьку та тренінгову роботу. Діагностична робота застосовує засоби та методи отримання запитів від батьків, дозволяє визначити найбільш цікаві та продуктивні форми занять у групах, визначити рівень зацікавленості батьків, їх прагнення до покращення стосунків з дітьми.

Консультативна робота може бути як груповою, так і індивідуальною, дозволяє встановити довірливі стосунки, згуртуватися на основі загального досвіду та інтересів, навчитися учасникам виказувати (та відстоювати) свої погляди на проблему стосунків з дітьми (особливо в умовах воєнного часу).

Просвітницька робота відбувається шляхом розповсюдження спеціально підібраної, сучасної, науково-побутової інформації, читання міні-лекцій з проблем вікового розвитку та поведінки у екстремальних ситуаціях.

Тренінгова форма роботи активізує формування практичних навичок застосування на практиці теоретичних знань, розширює педагогічні позиції батьків, забезпечує стереотипами поведінки у певних (критичних) ситуаціях, покращує рефлексію власних дій та почуттів. У процесі роботи з батьками також можна застосовувати: емоційну децентрацію, релаксацію, інтроспекцію, ідентифікацію з дитиною, збільшення кола засобів самовираження, емпатійне слухання, соціальну рефлексію, моделювання поведінки, позитивне сприймання дитини. За допомогою цих методів дитячо-батьківські стосунки покращуються, знижується особистісна тривожність, вдається запобігти емоційної прохолоди, авторитарності, налагодити гуманізацію взаємостосунків.

3.Сумісна робота з колективом батьків та дітей з метою створення розвивальної дитячо-батьківської спільноти. Це можна робити у вигляді сумісних подорожей, екскурсій, занять, проектування, конкурсів, свят, волонтерської діяльності. Така взаємодія викликає певні переживання та почуття як у дітей, так і у батьків, поновлює (та оптимізує) дитячо-батьківські стосунки.

Слід зазначити, що результативність даної роботи буде значною при таких умовах:

- дотримання дидактичних принципів у роботі;
- системність;
- послідовність;
- єдність правил та вимог;

- координованість всіх учасників освітнього процесу (викладачів, психолога, соціального педагога).

Відповідно, нами була розроблена модель (комплексна програма) оптимізації дитячо-батьківських стосунків, яку умовно назвали «Я. Батьки. Війна. Проблеми».

У структуру програми введено елементи когнітивно-поведінкового тренінгу (рольові ігри); соціально-психологічного тренінгу (активне навчання, групова взаємодія, групова дискусія, невербальні вправи); адлеровської терапії (відтворення слів та дій дитини, констатувальний опис, відображення почуттів, одухотворююче виказування).

Програма була упроваджена на формувальному етапі дослідження, її ефективність перевірена повторною діагностикою.

3.2. Комплексна програма оптимізації дитяче-батьківських стосунків та аналіз її ефективності

Мета програми: оптимізація дитячо-батьківських стосунків в умовах воєнного часу.

Комплексна програма була реалізована на формувальному етапі дослідження. До неї було запрошено 9 підлітків та їх батьків (6 матерів, 2 бабусі, 1 опікун).

У процесі психодіагностики на констатувальному етапі досліджувані продемонстрували наявність ознак «відторгнення», низькі показники по шкалі «кооперація», високий рівень батьківського контролю, переважаюче відношення до дитини як до «невдахи» (за методикою Варги-Століна). У цих дитячо-батьківських стосунках дещо знижені показники за шкалами «безумовне прийняття», «здатність впливати на емоційний стан дитини» (за

методикою Е.Захарової). Також досліджувані учасники програми мають найбільші розбіжності у оцінці показників: «автономія-контроль», «емоційна дистанція-близькість», «непослідовність-послідовність», «м'якість-строгість» (методика І.Марковської). Досліджуваних ми віднесли до категорії «тривожних» та «суперечливих» родин у дитячо-батьківських стосунках у воєнні часи.

Програма передбачала 12 занять (2 для батьків, 8 для підлітків, 2 сумісних). Наповнення програми змістом було за рахунок опрацювання науково-літературних тематичних джерел [Акименко, Туріщева, Шишалова, Портницька, Дорослі і діти]. Кожне заняття проводилося офлайн, тривалість – 60-180 хвилин, форма занять – інтерактивна з елементами психоедукації (дивись таблицю 3.1).

Таблиця 3.1

Комплексна програма оптимізації та підтримки дитячо-батьківських стосунків

Заняття	Наповненість заняття	Тривалість
Блок роботи з батьками		
1	Організація групи, мотивування, згуртування. Засідання за «столом проблем». Презентація особливостей віку «Підліток з гострими кутами» та наслідками впливу воєнного часу на дитячо-батьківські стосунки. Індивідуальне знайомство з результатами діагностики. Обмін досвідом.	120 хв.
2	Практико зорієнтоване. Навчання навичкам емоційної децентрації, релаксації, емпатійного слухання, ідентифікації з дитиною. Вирішення проблемних задач (щодо поведінки підлітків). Групова робота з моделювання поведінки. Рефлексія.	180 хв.
Блок роботи з підлітками		
1	Згуртування групи, мотивування, знайомство з метою та завданнями тренінгу. Конкурс малюнків «Війна, яка прийшла у мій дім», обговорення. Наповнення «Кошику проблем».	90 хв.
2	Формування навичок корекції емоційних порушень за	90 хв.

	допомогою тілесно-орієнтованих вправ та релаксації.	
3	Практичні вправи на здатність виражати свої почуття, потреби.	90 хв.
4	Тренування навичок активного слухання.	90 хв.
5	Виявлення та корекція негативних установок, стереотипів сприймання дорослих. Моделювання образів «ідеальних батьків».	90 хв.
6	Рольові ігри на зміну ролей «батьки-діти» для розуміння вчинків та мотивів дорослих, розвитку емпатії.	90 хв.
7	Ринок ідей «як створити безпечну атмосферу у сім'ї».	90 хв.
8	Зворотній зв'язок. Рефлексія	90 хв.
Сумісна робота з батьками та підлітками		
1	Сумісне відвідування весняного концерту латіна-джазу (N. Pogorelova) під час Криворізького weekend	180 хв.
2	Квест «Знайди скарб». Рефлексія.	180 хв.

Деякі з упроваджених вправ для всіх учасників деталізовано у таблиці 3.2

Таблиця 3.2

Приклади проведених занять

Назва	Мета	Зміст
Практичне заняття (2) для батьків «Батьківські інсайти»	Поповнити базу знань щодо особливостей розвитку у підлітковому віці. Навчити виказувати своє розуміння проблем підліткового віку. Сформувати довірливі стосунки з дитиною. Навчити ефективній взаємодії	Вирішення кейсів з описом найбільш розповсюджених проблем підліткового віку: «Що хочуть довести зачепери?»; «Чому підлітку не подобається роль Пітера Пена (та навпаки)?»; «Підліток і успішність навчання»; «Страхи, які відчуває підліток»; «Коли коло спілкування підлітка викликає підозру – що робити батькам?»
Практичне	Сформувати навички	Використання наступних практик: дихальні

заняття (2) для підлітків «Чи можна приборкати свої емоції»	корекції емоційних порушень за допомогою тілесно-орієнтованих вправ та релаксації.	вправи; вправи на зняття м'язових напружень; вправи на заземлення; мімічні та жестові вправи; техніки центрування; арт-терапія з тілесним компонентом
Практичне заняття (6) «Давай мінятися ролями»	Розвивати емпатію, навчити краще розуміти поведінку дорослої людини, покращити взаємодію. Сформувати навички емоційної децентрації (здатності відсторонитися від власних емоційних переживань та розуміти психологічний стан іншого)	Знайомство зі шляхами вирішення конфлікту. Презентація «Цей нестерпний дорослий». Рольові ігри.
Практичне заняття (2) для всіх учасників «Знайди скарб»	Укріпити емоційні зв'язки між досліджуваними. Розвинути навички конструктивного спілкування, співробітництва. Проводити профілактику соціального сирітства	Отримання маршрутною мапи (підказки). Проходження маршруту. Розшифровка місця зі скарбом. Розподілення скарбу між учасниками.

Для того, щоб зрозуміти сутність конкретних занять, опишемо структуру, наповненість, хід деяких з них.

В першу чергу до занять було залучено батьків як основних учасників процесу налагодження конструктивних стосунків. Їх стисло, у доступній науково-популярній формі ознайомили з особливостями підліткового віку. Це сприяло виокремленню, узагальненню, усвідомленню дорослими учасниками проблемності підліткового віку.

Спогади про власні переживання у підлітковий період укріпили вмотивованість щодо необхідності покращувати (ініціювати) стосунки з дітьми, які потребують допомоги в умовах воєнного стану. Відповідно з зацікавленістю сприймалися інтерактивні заняття щодо формування навичок емоційної децентрації, релаксації, емпатійного слухання, ідентифікації з

дитиною. Зокрема, ігри на уяву та асоціювання («Якби я був...рослиною, твариною, предметом - то якою?») з подальшим обговоренням, це актуалізувало дитячі спогади, фантазії, погляди на світ. Або «Грайся як дитина» з повним зануренням у спонтанну, вільну гру, це знижувало внутрішні бар'єри, давало можливість повернутися до дитячого способу сприймання.

Вправи на его-стан за транзактним аналізом (Дорослий, Дитина, Батько) посилювали розуміння почуттів дитини.

Вирішення кейсів з описом найбільш розповсюджених проблем підліткового віку дало можливість на практиці проявити знання та досвід взаємодії з підлітком. Дорослі-учасники ділилися на три групи, отримували картки з описом найбільш проблемних ситуацій підліткового віку, обговорювали їх, потім порівнювали свій варіант вирішення з тим, який надавав психолог.

Теми запропонованих кейсів: «Що хочуть довести зачепери?»; «Чому підлітку не подобається роль Пітера Пена (та навпаки)?»; «Підліток і успішність навчання»; «Страхи, які відчуває підліток»; «Коли коло спілкування підлітка викликає підозру – що робити батькам?» У кінці занять проводилося обговорення з метою визначити його ефективність та корисність.

Слід зазначити, що дорослі учасники позитивно оцінювали участь у інтерактивному навчанні, отримані знання, можливість сформувати навички, потрібні для покращення взаємодії з дитиною.

Корисним та важливим для стабілізації учасниками-підлітками свого емоційного стану, який в умовах воєнного часу є розбалансованим, запропоновано практичне заняття №2: «Чи можна приборкати свої емоції».

На початку, як зазвичай, названо тему, завдання заняття, підкреслено важливість для людини сформованих навичок впливу на свою емоційну сферу у будь-яких кризових ситуаціях.

Запропоновано імітаційну гру «Я – (щасливий, гніваюсь, ненавиджу, спокійний, байдужий тощо), яку досліджувані виконували з задоволенням. Вони не тільки представляли людину у відповідному емоційному стані, а й коментували свої відчуття.

Для поповнення теоретичних знань досліджуваним представлено презентаційні матеріали «Емоційна сфера людини», «Порушення емоційної сфери», «Тривожність та її наслідки».

Продемонстровано вправи, за допомогою яких можна корегувати порушення власної емоційної сфери:

- «Дихальний калейдоскоп» (повільне дихання, дихання з подовженим видиханням, дихання животом, дихання через ніс, дихання «квадратом»);
- «Заземляємося. Центруємося» (вправи на стійкість, сканування відчуття тіла, концентрацію на відчутті контакту з підлогою, акценті на розслабленні);
- «Арка» (розслаблення окремих м'язів);
- «Театр міміки та жестів» (представлення різноманітних станів за допомогою міміки та жестів, що сприяє усвідомленню власних почуттів, зменшенню внутрішньої напруги);
- «Сіамські близнюки» (робота в парах для розвитку почуття підтримки та взаємодопомоги).

Потім вправи відпрацьовано на практиці.

Проведена кінцева рефлексія з питань: «Що мені сподобалось? Що здавалося зайвим? Наскільки корисними є набуті навички? Де можна навички застосувати?»

Практичне заняття №6 для підлітків побудовано за такою структурою:

- привітання;
- розповідь про взаємовідношення з батьками за минулий день, аналіз позитивних та негативних аспектів спілкування ;

- знайомство з темою, метою, ходом практичного заняття;
- імпровізована бесіда «Що таке конфлікт»;
- знайомство зі шляхами вирішення конфліктів (по Томасу-Кілмену): униканням, співпрацею, конфронтацією, пристосуванням, компромісом;
- робота зі шкалою «Мої переваги у виборі шляхів вирішення конфлікту»; «Переваги у виборі конфлікту у моїх батьків»;
- знайомство з презентацією «Цей нестерпний дорослий», на якій представлено основні проблеми батьків у воєнні часи (страх з приводу збільшення конфліктності з підлітком з причини його надмірного прагнення до самостійності; відсутність у підлітка довіри до батьків; тривожність з приводу майбутнього дитини; безпорадність, невпевненість дорослих у можливостях допомоги дітям у складні часи; почуття провини, щодо погіршення умов життя дитини; власна емоційна нестабільність; відчуття самотності);
- рольові ігри зі зміною ролей «Розгніваний батько»; «Метушлива матір»; «Батьки прийшли з шкільних зборів»; «Захист моїх друзів перед батьками»; «Яким я тебе бачу»; «У чому ми схожі, у чому ні»; «Скульптор та глина»;
- імпровізовані відповіді у на питання «як би ти вчинив у цьому випадку...., якби був дорослим?»
- рефлексія з відповіддю на запитання «Що нового ти дізнався про проблеми дорослої людини?», «Чи складно бути батьком?», «Які шляхи вирішення конфлікту найефективніші?».

Спільні заняття всіх досліджуваних стали логічним завершенням проведеної роботи щодо гармонізації дитячо-батьківських стосунків. Так, у перший день було запропоновано сумісне відвідування весняного концерту латіна-джазу під час Криворізького weekend. Концерт відбувався у місцевому музичному коледжі.

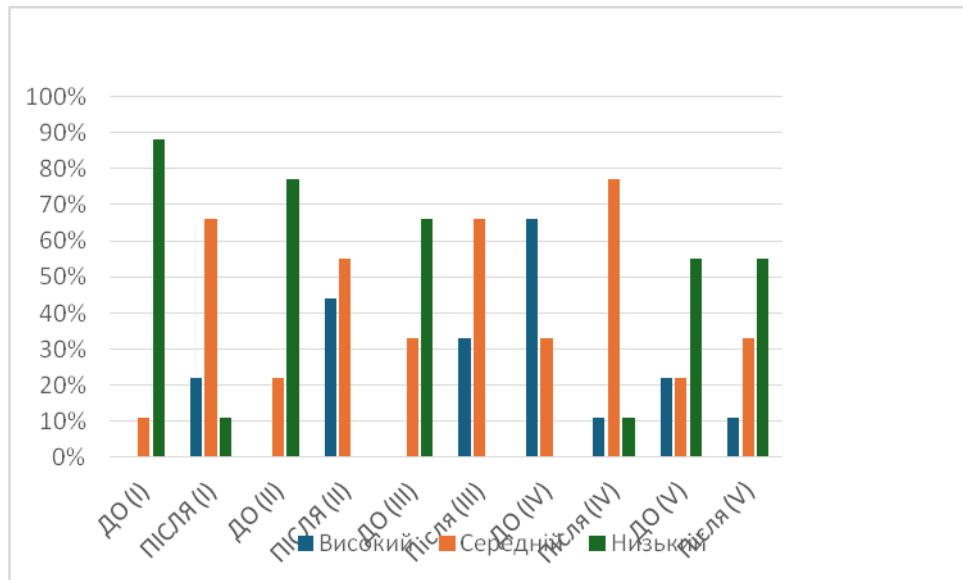
Перед відвідуванням підлітками спеціально підготовлені дорослі розказали про цей музичний жанр та його вплив на емоційну сферу (покращення настрою, відволікання від тривожних думок, створення відчуття свята навіть у складних умовах війни, розвиток емоційного інтелекту). Разом прослухали класичні зразки джазових творів Л.Амстронга, Д.Елінгтона, Ч.Паркера, Е.Фіцджеральд. Сумісне прослуховування «живої музики» сприяло початку діалогу між поколіннями, розширенню світогляду, формуванню толерантності.

Квест передбачав: 5-хвилинний мотивуючий вступ, інструктаж, розподілення підлітків на 3 команди («Зоряні хлопці», «Команда», «Нестримні»), проходження 5 станцій («Гущавина», «Гора», «Пустеля», «Звалище», «Лісова галявина»), фінальний пошук скарбу (солодощі, смаколики); завершення з обговоренням.

Ведучими були дорослі учасники тренінгу, що підсилювало загальну згуртованість та залученість. У завдання включалися елементи, які передбачали співробітництво між батьками та підлітками («спитай пошепки у батьків слово-ключ до цього завдання»; «додаткову інструкцію можна знайти у верхній кишені маминої куртки», «змодельуй ситуацію, коли батькам потрібна допомога і ти це робиш», «склади танграм – отримай підказку» тощо).

Під час обговорення результатів квесту учасники аналізували свої почуття, ділилися враженнями.

Упровадження програми передбачало аналіз її ефективності, що було зроблено у процесі повторної діагностики. Зокрема, результати повторної діагностики за опитувальником Варги-Століна представлено на рисунку 3.2.

Примітки: I – шкала «прийняття-відштовхування», II – шкала «кооперація», III – шкала «сімбіоз», IV - шкала «контроль», V - шкала «маленький невдаха»

Рис.3.2. Результати повторної діагностики за методикою Варги-Століна (N=9)

Отримані данні свідчать про позитивну динаміку у зміні батьківського ставлення до підлітків серед дорослих досліджуваних. Зокрема, на початку дослідження високого рівня прийняття дитини, зацікавленості у її проблемах до експерименту дорослі не демонстрували. У 6 досліджуваних (66%) був високий рівень авторитарної гіперсоціалізації, у 2 досліджуваних (22%) високий рівень сприйняття дитини як невдахи. Після упровадження програми на 22% зросла кількість дорослих, які не демонструють відторгнення своєї дитини, на 66% тих, хто зацікавився її інтересами. 33% продемонстрували дані щодо зменшення дистанції з дитиною. На 11% у досліджуваних знизився рівень контролю, та відношення до дитини як до «маленької невдахи».

Після експерименту збільшилася кількість даних по середньому рівню (на 55% по шкалі «прийняття», на 44% по шкалі «кооперація», на 33% по шкалі «сімбіоз»).

Змінилися (на 66-77%) показники низького рівня вираженості по шкалам, які свідчать про неприйняття дитини, незацікавленості у її справах,

наявності психологічної дистанції. Низькі показники сприймання дитини по шкалі «маленький невдаха» не змінилися (55%).

Дані повторної діагностики (до та після експерименту) за опитувальником Є.Захарової (дивись Додаток А) було перевірено за допомогою Т-критерія Стюдента для залежних (парних вибірок), що дозволило визначити наявність статистично значущих змін між показниками. Було підраховано різницю між кожною парою показників, середню різницю ($d=0,22$), стандартне відхилення рівниць ($sd=0,0447$). Т-критерій = 2,776 (при рівні значущості $p<0,05$), з чого можна зробити висновок про наявність статистично значущої різниці між показниками взаємодії з дитиною до експерименту та після (значення показників достовірно збільшилися).

Також була проведена повторна діагностика за методикою І.Марковської, яка надала можливості визначити, наскільки зменшилася розбіжність між оціночними балами батьками та підлітками по тим шкалам, де на емпіричному етапі вона була найбільшою. Достовірність змін перевірялася за допомогою Т-критерія Вілкоксона, який проводився за допомогою автоматичного розрахунку. Цей критерій зручний для аналізу змін у парних спостереженнях, особливо коли дані не відповідають вимогам параметричних тестів (дивись таблицю 3.3).

Таблиця 3.3.

**Результати повторної діагностики дитячо-батьківських стосунків
за І.Марковською (n=18: 9 дорослих, 9 підлітків)**

Шкала	Показник ДО		Показник ПІСЛЯ		Показник критерію Вілкоксона	Р-рівень значущості
	Б	Д	Б	Д		
Автономія-контроль	27	70	38	60	22	$p<0,05$
Емоційна дистанція-близькість	51	26	47	30	17	
Непослідовність-послідовність	56	80	70	51	19	
М'якість	23	69	60	37	23	

строгість						
Відсутність- наявність співробітництва	53	29	41	59	18	

Після психологічно-корекційного впливу визначено статистично значущі (на рівні $p < 0,05$) зміни у дитячо-батьківських стосунках. Спостерігається зменшення розбіжностей у балах оцінки батьками та підлітками основних шкал питальника. Тобто, батьки знизили рівень контролю над дитиною, підлітки визначили себе більш автономними, зменшилася емоційна дистанція між досліджуваними, підлітки стали сприймати батьків як більш послідовних, визначили пом'якшення стосунків та прагнення до співробітництва.

Отримані повторні показники діагностики можна назвати свідченням ефективності розробленої програми оптимізації дитячо-батьківських стосунків в умовах воєнного часу.

Висновки до розділу 3

Погіршення дитячо-батьківських стосунків – один з найбільш деструктивних наслідків під час воєнного часу. Це потребує індивідуальної та групової роботи з родинами з метою покращенні дитячо-батьківських стосунків (особливо в сучасних умовах воєнного стану) у вигляді «психологічного супроводу». Психологічний супровід допомагає підсилити конструктивний психологічний вплив на дитину, покращити її адаптацію, гармонізувати сімейний клімат, підвищити власну компетентність.

Психологічний супровід був спрямований на батьків, підлітків, сумісну роботу з цими групами. Відповідно, нами була розроблена модель (комплексна програма) оптимізації дитячо-батьківських стосунків, яку умовно назвали «Я. Батьки. Війна. Проблеми».

Мета програми: оптимізація дитячо-батьківських стосунків в умовах воєнного часу. Комплексна програма була реалізована на формувальному етапі дослідження. До неї було запрошено 9 підлітків та їх батьків (6 матерів, 2 бабусі, 1 опікун). Програма передбачала 12 занять (2 для батьків, 8 для підлітків, 2 сумісних) офлайн з поєднанням психоедукації та інтерактивної взаємодії. Наповнення програми змістом було за рахунок опрацювання науково-літературних тематичних джерел.

Після упровадження програми перевірена її ефективність за допомогою повторної психодіагностики (методики В.Варги-Століна, І.Марковської, Є.Захарової).

Дані повторної діагностики (до та після експерименту) за опитувальником Є.Захарової, І.Марковської було перевірено за допомогою Т-критерія Стюдента, коефіцієнта Вілкоксона для залежних (парних вибірок), що дозволило визначити наявність статистично значущих змін між показниками.

ВИСНОВКИ

Метою нашої дослідницької роботи був теоретичний аналіз та емпіричне дослідження особливостей дитячо-батьківських стосунків, розробка і впровадження програми їх психологічного супроводу і зміцнення в умовах воєнного часу. Відповідно до мети визначені наступні завдання дослідження, які було вирішено у ході експерименту.

1. Вивчено стан розробки проблеми дитячо-батьківських стосунків в психології та визначено їх психологічні особливості в воєнний період.

У сучасних умовах радикальних перетворень морально-ціннісної сфери суспільства, змінюються і стосунки в родині. Знецінюються сімейні функції, спостерігається не достатньо усвідомлене виконання батьківських ролей, виникають проблеми у вихованні. Ситуація загострюється і під впливом соціальних подій, наприклад війни, яка здатна їх якісно трансформувати.

Загострення проблеми дитячо-батьківських стосунків у воєнний час пояснює потребу науковців у її вивченні, дослідженні з різних методологічних позицій. Незважаючи на різницю у підходах, одностайним є розуміння того, що дитина є епіцентром життя родини, навколо якої розгортаються і формуються відповідні стосунки. Відносини між дитиною і батьками визначають гармонійність та благополуччя існування людини не лише на ранніх етапах онтогенезу, але й впродовж усього життя.

Модель дитячо-батьківських стосунків поєднує ставлення батьків до дитини та дитини до батьків. У батьківському ставленні є когнітивна складова, афективна, поведінкова. Дитячо-батьківські стосунки вирізняються розгорнутою варіативністю. Під час війни дитячо-батьківські стосунки характеризуються підвищеним рівнем тривоги, страху, напруженості і стресу, що обумовлює зростання потреби дитини у близькості із батьками та

емоційному притулку. Відсутність відчуття безпеки і впевненості у завтрашньому дні виснажує і батьків і дітей, робить їх вразливими до глибоких емоційних переживань.

2. Проведено емпіричне дослідження на виявлення параметрів дитячо-батьківських стосунків в родині в умовах війни. Отримані дані опрацьовано кількісними методами математичної статистики та здійснено їх якісну інтерпретацію.

Експериментальне дослідження проведено у період: жовтень 2024-червень 2025 на базі громадської організації «Відповідальні громадяни» (Інгuleць). Вибірка була репрезентативною: більшість матерів, бабусі, батьки, опікуни.

У процесі психодіагностики використано методи та методики:

- бесіда з батьками з метою збору загальної інформації: переважаючий психоемоційний стан дитини, дорослих; взаємодія з батьками; поведінка та адаптація дитини до військових умов; зміни у сімейних ролях. Визначено, що збільшилася кількість сварок, агресивної реакції на зауваження, у поведінці підлітків проявляється впертість. Є проблеми з навчанням, складності з адаптацією дітей до нових умов проживання-взаємодії. Також опитані погоджувалися з тим, що у родині змінилися сімейні ролі (особливо, коли відсутній батько).

- тест-опитувальник батьківського ставлення А.Варги-В.Століна ОРО продемонстрував перевагу середнього рівня по всіх шкалах. Є високі показники по шкалах «сімбіоз», «підвищений контроль», відношення до дитини як до невдахи;

- показники опитувальника дослідження емоційної сфери дитячо-батьківської взаємодії ОДБЕВ (Е.Захарової) у цілому не викликають тривоги, хоча спостерігається деяке їх відхилення від критеріальних значень. Це показники за шкалами «безумовне прийняття»,

«переважаючий емоційний фон», «прагнення до тілесного контакту», «вміння впливати на емоційний стан дитини».

- Найбільші розбіжності у оцінці досліджуваними показників (за «Опитувальником для вивчення взаємодій з дітьми І. Марковської (ВРР)»: «автономія-контроль», «м'якість-строгість», «емоційна дистанція-близькість», «непослідовність-послідовність». Найбільш узгоджена оцінка батьками та підлітками отримана за шкалами: «відкидання-прийняття», «згода-незгода», «авторитетність батьків», «задоволеність відносинами».

За результатами дослідження родини поділено на гармонійні (4,5%), домінуючі (13,6%), тривожно-нестійкі (34%), непослідовно-суперечливі (47,7%).

3. Розроблено і впроваджено корекційно-розвивальну програму оптимізації і підтримки дитячо-батьківських відносин під час війни, перевірена її ефективність.

Метою програми була оптимізація дитячо-батьківських стосунків в умовах воєнного часу, комплексна програма була реалізована на формуальному етапі дослідження. До неї було залучено 9 підлітків та їх батьків (6 матерів, 2 бабусі, 1 опікун). Програма складалася з 12 занять (2 для батьків, 8 для підлітків, 2 сумісних) офлайн з поєднанням психоедукації та інтерактивної взаємодії. Наповнення програми змістом було за рахунок опрацювання науково-літературних тематичних джерел. У структуру програми введено елементи когнітивно-поведінкового тренінгу (рольові ігри); соціально-психологічного тренінгу (активне навчання, групова взаємодія, групова дискусія, невербальні вправи); адлеровської терапії (відтворення слів та дій дитини, констатувальний опис, відображення почуттів, одухотворююче виказування). Програма мала три блоки: робота з батьками, дітьми, сумісна діяльність.

Після упровадження програми перевірена її ефективність за допомогою повторної психодіагностики (методики В.Варги-Століна, І.Марковської, Є.Захарової).

Дані повторної діагностики (до та після експерименту) за опитувальником Є.Захарової, І.Марковської було перевірено за допомогою Т-критерія Стюдента, коефіцієнта Вілкоксона для залежних (парних вибірок), що дозволило визначити наявність статистично значущих змін між показниками.

Отримані повторні показники діагностики можна назвати свідченням ефективності розробленої програми оптимізації дитячо-батьківських стосунків в умовах воєнного часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрашко О., Товканець Г. Ставлення батьків до дитини як визначальний чинник формування особистості. *Освіта і формування конкурентоспроможності фахівців в умовах євроінтеграції* : збірник тез доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції 24-25 жовтня 2019 р., Мукачево : Вид-во МДУ. С. 558.
2. Балецька, Л. Особливості дослідження феномену прив'язаності батьків та дітей. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Психологія. 2016. Вип. 3. С. 18-26.
3. Берегова Н., Федорчук П. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. *Вісник Львівського університету*. Серія : психологічні науки. 2020. Випуск 6. С. 10–15.
4. Боулбі Дж. Прихильність і втрата / пер. з англ. Київ : Астрель, 2004. 344 с.
5. Булгакова О. Ю., Азаркіна О. В. Теоретичні основи вивчення дитячо – батьківських стосунків у психологічних дослідженнях. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Психологія. Том 31 (70) № 3 2020. С. 100 – 104.
6. Вакар В. В., Соловей - Лагода, О. А. Вплив стилю сімейного виховання на становлення особистості підлітка. *Психологічні студії*. 2024. Вип. 4, С. 11–19.
7. Вовчик - Блакитна О .О. Індивідуальні особливості емоційного розвитку дитини: стратегії педагогічного супроводу. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 4. С. 1–3.
8. Головіна Н. Особливості взаємозв'язку батьківсько-дитячих відносин та психологічні фактори розвитку особистості молодшого школяра. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Серія: Педагогіка, психологія, 2010. (14). С. 113 - 117.

9. Гоніна О. О. Вплив особливостей спілкування між батьками на емоційну сферу дітей дошкільного віку. *Концепція*. 2014. № 3. С. 1 – 6.
10. Данилова Н. Особистісні особливості дитини та вплив родинних стосунків на їх формування. *Педагогіка та психологія*. 2016. 3(101), С. 13 - 17.
11. Діти та війна: навчання технік зцілення / упорядники: В. Климчук, Н. Москвіна, О. Прянічкіна. Львів : Інститут психічного здоров'я, 2014. 85 с.
- Замелюк М., Козігора М., Оксенчук, Т. Вплив сімейних відносин на особистість дитини. Наукові записки. / Ред. кол.: В. Ф. Черкасов, В. В. Радул, Н. С. Савченко та ін. Випуск 178. Частина II. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2020. С. 256 - 258.
12. Ікуніна З. І. Дитячо – батьківські відносини як сукупність взаємних позицій, настанов дітей та їхніх батьків стосовно один одного https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2008/8_9_2008/36.pdf (дата звернення 4. 05. 2024).
13. Коновальчук І. М. Сімейні взаємовідносини й особливості соціалізації дитини. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Т.VIII, Вип. 1. Київ, 2006. С.171-176.
14. Козієнко О.С. Робота соціального педагога з опікунськими сім'ями. Кваліфікаційна робота. Запоріжжя. 2020. С.107.
15. Кравченко К. В. Дослідження ставлення батьків до дитини у сучасних українських сім'ях. *Матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні питання соціальної та практичної психології у координатах сучасних парадигм»* : зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Н.Є. Завацької, 23–24 січня 2015 р. Сєвєродонецьк : Вид-во Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2015. С. 88–90.

16. Кравченко К. В. Соціально-психологічні особливості ставлення батьків до дитини як чинник успішності їхньої взаємодії. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Вип. 42. С. 159 – 163.
17. Лебедева Л. Д., Ю. В. Никанорова, Н. А. Тараканова. Енциклопедія ознак і інтерпретацій в проєктивному малюванні і арт-терапії. [URL:www.nbuv.gov.ua](http://www.nbuv.gov.ua) (дата звернення 20. 03. 25).
18. Павлюк М. М Соціально-психологічні чинники дитячо-батьківських стосунків в умовах карантину. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721770/1/%D1%81%D1%82%D0> (дата звернення 21. 03. 25).
19. Помиткіна Л. В., Злагодух В. В. Психологія сім'ї: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.
20. Портницька Н. Дитячо-батьківські стосунки як чинник розвитку здібностей: ретроспективна рефлексія. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Том VI: Психологія обдарованості. Вип. 13. 2017. С.145-152.
21. Проблеми українських дітей під час війни (27 січня - 1 лютого 2023). Соціологічна група «Рейтинг». URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/> (дата звернення: 15.03.2025)
22. Психологічна допомога дітям в умовах воєнного стану : довідник вихователів дошкільних навчальних закладів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів / Н. В. Пророк, С. Т. Бойко, О. В. Гнатюк та ін. Київ, 2022. 155 с.
23. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методи і техніки / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос та ін. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2016. 234 с.
24. Психологія сім'ї: підручник / за ред. В. М. Поліщука. Суми: Університетська книга, 2021. 248 с.

25. Психологія сім'ї та шлюбу: таблиці, схеми, коментарі: навчально-наочний підручник / за заг. ред. О. М. Цільмак. Київ : Видавництво Ліра. Київ, 2020. 266 с.
26. Седіна Л. В. Дитячо – батьківські стосунки як чинник формування особистості дитини. <https://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/17703/> (дат звернення 20. 03. 2025).
27. Сім'я як найважливіший фактор розвитку дитини. URL: <https://naurok.com.ua/sim-ya-yak-nayvazhlivishiy-faktor-rozvitku-ditini248361.html> (дата звернення 1. 04. 2025).
28. Слюсар Л. Українська сім'я в умовах воєнного часу. *Демографія та соціальна економіка*. 2023, № 2 (52). С. 3- 20.
29. Сова М. О., О. Деніжна. Психологія сім'ї: навчальний посібник. Київ, 2014. 212 с.
30. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. / за ред.. О. Головка. Кіровоград : Імекс-ЛТД. 2013. Вип. 17, кн. 2. 522 с.
31. Тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна. URL: <https://glb-veselka.dytsadok.org.ua/testopituvalnik-batkivske-stavlennya-17-24-56-01-07-2021/> (дата звернення 25. 03. 25).
32. Токарева Н. М. Основи педагогічної психології: навчально-методичний посібник . Кривий Ріг, 2013. 223 с.
33. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 364 с.
34. Чистяк О. В. Особливості досягнення взаєморозуміння у стосунках дитини з батьками щодо освітнього процесу. *Психологічний журнал* 2024. № 12. С. 79 – 86.
35. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.

36. Шевченко В. В. «Синдром біженця» як психологічна проблема в умовах війни. *Габітус*. 2022. Випуск 42. С. 228 – 231.
37. Яблонська Т. М. Дитячо–батьківські взаємини як чинник розвитку ідентичності дитини. <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v9/i9/75.pdf> (дата звернення 10.03. 2025).
38. Adler Y.G. A «Mischling attempts to fight for his rights. In A.Bammer (Ed.), *Displacement: Cultural identities in question*. Bloomington, IN: Indiana university press. 1994. P. 205 – 215.
39. Ainsworth M. D. *Patterns of attachment* New-York: Erbaum, 1998. 338 p.
40. Bowen M. The family as the unit of study and treatment. *Amer. j. orthopsychiat*. 2000. V.31. P. 40–60.
41. Erikson E.H. The concept of ego identity. *Amer. psychoanal. assn*. 1996. №4. P. 56-121.
42. Freud Z. *Psychology of the unconscious. zwei schriften uber analytische psychologie - two essays on analytical psychology*. 2002. 224p.
43. Horney K. *The psychoanalyst's search for self-understanding*. CT: Yale University Press. 1994. 78 p.
44. Klein S., Schive K. *You will dream new dreams: inspiring personal stories by parents of children with disabilities*. Kensington publishing corporation, 2001. 278 p.
45. Reichman N. E., Corman H., Noonan K. Impact of child disability on the family matern. *Child health J*. 2008. № 12 (6). P. 679–683.
46. Sheffield A., Waller G., Emanuelli F., Meyer C. Links between parenting and core beliefs: preliminary psychometric validation of the young parenting inventory. *Cognitive therapy and research*. 2005. № 29 (6). P. 787–802.

ДОДАТКИ

Додаток А

«Сирі» значення за методикою дослідження емоційної сфери дитячо-батьківської взаємодії ОДБЕВ (Е.Захарова).

Результати опитувальника Є.Захарової (n=44)

Характеристика взаємодії	Середній показник	Критеріальне значення
Здатність сприймати стан	3,8	3,7
Розуміння причин стану	3,1	3,2
Емпатія	2,9	2,8
Почуття батьків в ситуації взаємодії	3,0	3,3
Безумовне прийняття	3,1	3,2
Прийняття себе як батька, матері	3,0	3,1
Переважаючий емоційний фон	2,7	3,0
Прагнення до тілесного контакту	3,5	3,3
Надання емоційної підтримки	2,7	2,8
Орієнтація на стан дитини при побудові взаємодії	2,4	2,3
Уміння впливати на емоційний стан дитини	3,1	3,2